

ALKALMAZKODÁSI STRATÉGIÁK A VIDÉK GAZDASÁGÁBAN¹

A kutatás elméleti keretei

Az elmúlt évtizedben a társadalmi-gazdasági átalakulás kísérő tünetei (a magas és tartós munkanélküliség, a robbanásszerűen megnövekvő szegénység, a társadalmi tömegélménnyé váló létbizonytalanság) a vidéket és különösen a mezőgazdasági túlsúllyal, hagyományos gazdaságszerkezettel rendelkező falvakat erőteljesebben sújtotta, mint az ágazatok szempontjából kiegyenlítettebb gazdaságszerkezettel rendelkező városokat. (Zsarnóczai-Zsarnóczai J. 1995, Laki 1997a). A rurális térségek lemaradása egyfelől tükröződött az olyan mutatókban, mint a létminimum alatt élők, inaktívak magas száma, a lokális gazdaság szűkös foglalkoztatási kapacitása, vagy az országos átlag alatt maradó bérek, másfelől kihatott a falusi társadalom tagjainak általános közérzetére, mentális állapotára is (Andorka 1996a).

A rendszerváltást követő évek furcsa kettősséget hoztak a vidéki gazdaság számára. Ami az ipari szektort illeti, egyrészt megteremtődött a telephelyi ipar várva várt függetlensége, másrészt az is kiderült, hogy a gazdaságilag működésképtelen részlegiparok, melléküzemágak önálló léte nem tartható fenn, ami a telephelyi vállalatok gyors ellehetetlenülését, felszámolását, valamint az iparban foglalkoztatott munkaerő létszámának csökkenését eredményezte. A privatizációs folyamat eredményeként drasztikusan lecsökkent az agrárszektor foglalkoztató-képessége is, a szövetkezetek átalakulásáról s a kárpótlásról szóló törvény életbe lépését követően egyik napról a másikra többszáz ezer ember kényszerült elhagyni az ágazatot. (Kovács-Szijjártó 1995) A jóléti szocializmus időszakában városokba ingázó kétlakiak, valamint a helyi iparhoz többnyire segédmunkásként kapcsolódó, bevételeiket mezőgazdasági kiegészítő-tevékenységgel növelő munkavállalók számára a piacgazdaság feltételeinek megteremtődése paradox módon addigi pénzkereseti lehetőségeik beszűkülését, megélhetési stratégiáik kényszerű újrafogalmazását eredményezte. Az ingázó munkavállalók tömeges elbocsátása, illetőleg a háztáji gazdaságok működését lehetővé tevő, nagyüzemek által működtetett szakmai, infrastrukturális, kereskedelmi háttér meggyengülése, ellehetetlenülése a két lábon állás jól bevált stratégiájának felszámolódásához, a korábban eredményesen működtetett kooperációs rendszerek, így a szövetkezeti gazdálkodás szerves részét képező, a termelés valamennyi fázisát érintő, az értékesítésig terjedő kistermelői integráció szétesését eredményezte. (Juhász 1998, Kovács–Kovács–Bihari 1998).

A legutóbbi években végzett társadalomtudományi kutatások közül több is a vidéki térben megfigyelhető, korábban csak egy-egy település szintjén tapasztalt társadalmi-gazdasági folyamatok térbeli kiterjedésére, hátrányos helyzetű települési tömbök, úgynevezett falusi gettók kialakulására hívja fel a figyelmet (Virág 2005, Ladányi 2005). A közelmúlt kutatásai nem csupán a települési folyamatok *térségesedéséről* tudósítanak, hanem a magyar településállomány polarizálódására is ráirányítják a figyelmet: nevezetesen az olykor megyéni területet magában foglaló fejlődési gócterületek látványos fejlődésére és a központoktól távol eső, társadalmi-területi szegregációtól sújtott, szegénységbe süppedt települések helyzetének rosszabbodására (Kovács 2003, Váradi 2004, Kovács 2007). E kutatások szerint az elmúlt évtizedben a vidéki térségben, mindenekelőtt a kedvezőtlen földrajzi elhelyezkedésű kistelepülési és aprófalvas környezetben a korábban tapasztalt negatív folyamatok felerősödése figyelhető meg: e települési kört lassan két évtizede fokozódó demográfiai erózió, a lakosságcserevel járó migrációs folyamatok és kiugróan magas tartós munkanélküliség jellemzi. Számos szerző a vidéki térben zajló folyamatok vizsgálata során arra a következtetésre jut, hogy a településállomány a lezajlott társadalmi-gazdasági folyamatok alapján egymástól jól elkülöníthető, markáns típusokba rendezhető (G. Fekete 2004, Bihari-Kovács 2004). E településtipológiák, bár a vidék társadalmát és gazdaságát strukturáló tényezőknek eltérő jelentőséget tulajdonítanak, abban a tekintetben megegyeznek egymással, hogy egy-egy település településállományon belüli státusát mindenekelőtt földrajzi elhelyezkedése,

¹ A beszámoló hosszab változata önálló kötetben megjelent. (Kiss Márta, Dénes Attila: *Alkalmazkodási stratégiák a vidék gazdaságában*, Jelen-kutatások 2007/1., Jelenkutatások Alapítvány, Budapest, 2007)

megközelíthetősége, a helyben, vagy napi ingázással elérhető munkahelyek és közszolgáltató intézmények léte határozza meg. Az alábbiakban az ország különböző adottságú térségeiben végzett empirikus kutatások alapján a vidéki teret strukturáló további tényezőket, valamint ezek hatásait mutatjuk be.

A kutatás módszertana

2005–2007 között zajló vizsgálatunk során több térséget és települést vizsgáltunk, különböző módszerekkel és mélységben. Térségi szinten kutattunk a szatmári Tiszaháton és a Derecskei mikrotérségben 13 ill. 5 település bevonásával. Települési szintű vizsgálatot végeztünk a mezőgazdasági jellegű Szatmárcsekén az ipari hagyományokkal bíró Borsodnádason, a határmentiség és Debrecen-közelség között „lavírozó” Derecskén, valamint a német hagyományokra és kapcsolatokra alapozó, környezete által sikeresnek mondott Tarjánban.

A kutatás módszertanát – a pályázati célok hatékony megvalósítása mellett – alapvetően a kistérségi ill. települési szint „befoghatósága”, valamint az erőforrások határozták meg. A terepmunkát megelőzte egy széleskörű szakirodalmi gyűjtés; a témára és a kiválasztott térségekre való bibliográfiai fókuszálás a terepeken való biztonságos mozgást alapozták meg. A statisztikai adatgyűjtés a céltérségek összehasonlítását és a szűkebb-tágabb környezetben való deskriptív jellemzését tette lehetővé.

A primér adatgyűjtés legnagyobb részét interjúzásra támaszkodott. A két térségben összesen mintegy 60 félstrukturált interjú készült a megélhetési/alkalmazkodási stratégiák kulcsszereplőivel (helyi politikai döntéshozók, térségfejlesztési szakértők, vállalkozók, helyi közösségek véleményformálói, marginalizált csoportok képviselői stb.) Az interjúzást térségfejlesztési, helyi önkormányzati iratok és pályázati anyagok dokumentumelemzése egészítette ki. Tarjánban 30 interjú készült el.

Szatmárcsekén és Borsodnádason a kvalitatív adatgyűjtés (összesen 90 interjú készült) survey-típusú adatfelvétellel egészült ki. A kérdőíves felmérés szociológiai tény- és állapotadatokon (lásd: háztartás, jövedelem, agrárium, vállalkozások, társadalmi integráció stb.) kívül szubjektív vélemények (közérzet, lokális identitás, társadalmi integráció, mentális térkép stb.) regisztrálását is megcélolta, ezzel egyszersmind kiterjesztve a kutatás fókuszát a háztartási és egyéni szintre. A kvantitatív adatgyűjtés mélyfúrás-jellegét erősíti, hogy Borsodnádason két egymást követő évben is végeztünk részben komparatív, részben pedig komplementer kérdőíves felmérést. A három, tematikáját tekintve összehasonlító adatfelvétel során összesen 858 kérdőívet alkalmaztunk.

Ambíciók és realitás. Kiútkeresés a hátrányos helyzetű Szatmárcsekén

Szatmárcseke Szabolcs-Szatmár-Bereg megye észak-keleti csücskében, az Ukrajnával és Romániával határos, 49 településből álló Fehérgyarmati kistérségben helyezkedik el. Ez a kistérség a megye egyik legtrikábban lakott területe, ahol a lakosság sűrűsége csupán a térségi központban, Fehérgyarmaton, valamint a közvetlen vonzáskörzetéhez tartozó településeken, s az ukrán, illetve román határszélen elhelyezkedő, etnikai homogenizáció jeleit mutató aprófalvak esetében közelíti meg a megyei átlagot. (Rácz 2007)

A mára már közel kilencezres lélekszámúra növekedett (8.857 fő) Fehérgyarmat – amely jelenleg az egyetlen városi rangú település a térségben – Beregszász és Szatmárnémeti természetes központjainak elcsatolása után – sohasem tudta igazán betölteni a térségi központ szerepét. Megközelítése a vasútvonal kiépíttetésének hiánya, s a gyér autóbuszos közlekedés miatt nehézkes,² különösen a Fehérgyarmatra koncentrálnó munkahelyek elérése jelent gondot a térségben élő népesség számára, mivel a kisvárosból kiinduló vállalati buszok rendszerint csak a központ körüli 10-15 km-es körből gyűjtik össze a

² A közlekedési infrastruktúra állapotáról némi képet ad az a számadat, miszerint a 49 település közül mindössze hatnak van közvetlen vasúti összeköttetése a térségi központtal. A Fehérgyarmatról induló vasúti járat Penyige, Nagyszekeres, Kisszekeres, Jánkmajtis, Gacsály és Rozsály érintésével Zajtánál lépi át az országhatárt.

munkavállalókat. (Rácz 2007). A kistérség alapvetően aprófalvas szerkezetű,³ Fehérgyarmaton és Tunyogmatolcson kívül, melyek méretükkel és társadalmi-gazdasági helyzetükkel elütnek a térség többi településétől, csupán öt olyan község (Jánkmajtis, Kisar, Kölcse, Szatmárcseke, Tiszabecs) található, melyek népességszám alapján meghaladják az 1000 főt. (Rácz 2007)

Bár a szocializmus időszaka alatt itt is megindult egy erőteljes iparosítás, a térség megőrizte alapvetően mezőgazdasági jellegét. Megjelent néhány ipari foglalkoztató: a mérleggyártással foglalkozó, hódmezővásárhelyi anyavállalattal rendelkező Metripond, a fémipari termékeket előállító Fe-Fa-Fém Vállalat, a háztartási kisgépekhez motorokat gyártó ikladi központú Ipari Műszergyár. (Rácz 2007) Ezek szinte kivétel nélkül egy-egy nagyobb ipari üzem gyáregységeként telepedtek meg Fehérgyarmaton, és a nagy tömegben rendelkezésre álló olcsó munkaerőre alapozták tevékenységüket (Barta 1986, Gyarmathy 1990). A mezőgazdaság foglalkoztatásban betöltött jelentőségére utal, hogy még 1990-ben is a helyben foglalkoztatottak kétötödét szívtá fel az ágazat.

A helyi gazdaság gyengése miatt a térségben hagyományosan magas volt az ingázók aránya, még 1990-ben is a foglalkoztatottak kétötöde (közel 5000 munkavállaló) ingázott a nagyobb vonzásközpontokba (Harsányi E.-Harsányi G.-Nagy A. 2005). Általánosságban elmondható, hogy az ingázás egyfelől a képzetlen munkaerőt érintette, másfelől azon paraszti háttérű munkavállalókat, akik a térsézésítés elől menekültek⁴ az ipari szektorba. bár az államszocializmus időszakában mindvégig magas volt az ingázók aránya, a térség munkavállalóit időben változó ingázási szokások jellemezték. Míg a hatvanas években a helyi ipar alulfejlettsége⁴ folytán az ingázás a Szabolcs-Szatmár megyén túli ipari központokba irányult, addig a nyolcvanas években a helyi (elsősorban telephelyi) ipar megerősödése folytán a megyén belüli ingázás vált erőteljessé.⁵ (Rácz 2007)

Szatmárcseke társadalmi jellemzői ma

Annak ellenére, hogy vizsgált településünk, a jelenleg 1494 főt számláló Szatmárcseke a kistérség nagyobb települései közé tartozik, és a népességszaporodás az elmúlt tíz évben meghaladta a térségi átlagot, a vándorlási egyenleg negatív, sőt jelentősen elmarad a kistérség településeinek átlagától.⁶ Összességében tehát itt is a kistérségre jellemző folyamatos lakosságcsökkenés figyelhető meg az utóbbi években.

A térség többi településéhez hasonlóan a térsz összeomlásával a munkanélküliség vált Szatmárcseke legfőbb problémájává. Az elmúlt tíz évben a munkaképes korú lakosságon belül 17-25 százalék vált munkanélkülivé, ami jóval meghaladja az országos, de a kistérségi átlagot is.⁷ 2005-ös felmérésünkben a háztartások tagjait megkérdeztük arról, hogy voltak-e már valaha munkanélküliek, és ha igen, akkor mennyi ideig. Az eredmény meglepő: a megkérdezett 252 háztartás mindegyikére jutott legalább egy munkanélküli; a munkanélküliek 42,5 százaléka egy évig, 43 százalékuk egy-öt év között, 10 százalékuk öt és tíz év között, a maradék 3,7 százalék pedig 10 és 25 év között élt segélyen.

A foglalkoztatottak aránya hasonló a munkanélküliekéhez, 2001-ben kicsit több mint 23 százalék dolgozott a munkaképes korú lakosságra levetítve, a település aktív korú lakosainak pedig 66 százaléka az inaktív kategóriába tartozik⁸. A hivatalos statisztika persze nem fedti teljes mértékben a valóságot: nagyon

³ A 49 településből 19 az 500 fő alatti, 23 az 1000 fő alatti kategóriába tartozik.

⁴ Az ipari szektor megyén belüli csekély szerepére utal, hogy 1959-ben mindössze 7.789 főt foglalkoztatott az ipari ágazat, az erőltetett iparfejlesztés eredményeként 1970-re az iparban foglalkoztatottak száma megnégyszereződött. (Forrás: KSH 1959, 1970.)

⁵ Az 1980-as évek közepén az ingázók több mint 90 százaléka (mintegy 54.575 fő) Szabolcs-Szatmár-Bereg megyén belüli munkahelyre ingázott, a szomszédos megyébe (zömmel Haldú-Biharba, kisebb részben Borsod-Abaúj-Zemplén megyébe) a munkavállalók valamivel több, mint 7 százaléka, megközelítőleg 5000 fő ingázott. A fennmaradó 239 fő távolabbi megyékben talált megfelelő munkaalkalmat. (Forrás: Naponta ingázók adatai. 1984, KSH, Budapest, 1985.)

⁶ Szatmárcseke Települési helyzetkép. Váti Kht.

⁷ T-Star adatbázis alapján.

⁸ Népszámlálás 2001.

sokan dolgoznak a feketemunka világában, akik munkanélküliként, vagy inaktívként vannak számon tartva. Szatmárcseke hullámzó, évente nagyon különböző értékeket felvevő munkanélküliségi adatai pedig azt mutatják, hogy rövidtávú foglalkoztatási programokba kerülnek be a lakosok, melyek pont arra elegendőek, hogy megszerezzék ezzel a munkanélküli segélyhez szükséges munkaviszonyt.

Szatmárcseke a foglalkoztatási pályázatok terén kiemelkedik a térségben: a folyamatos közmunka, közcélú- és közhasznú foglalkoztatás mellett az első Phare pályázatok egyikén (*a Küzdelem a munka világából történő kirekesztés ellen címűn*) két körben is nyert. Az első pályázati körben 55, a másodikban pedig 90 főt foglalkoztattak, akiknek jó része a településről származott. Szatmárcseke az elmúlt öt év során (2002-2007) több mint 146 millió forintot nyert 13 hazai pályázaton, 2002-2004 között pedig 23 millió forintos támogatáshoz jutott 4 uniós projekten keresztül⁹. A térségben néhány kiemelkedő település – pl. Túrístvándi, Tiszacsécse – mellett Szatmárcseke is a jó pályázati, azaz „pénzszerzési” képességeiről híres. A térség többi településén interjúzva kiderült, hogy Szatmárcsekét sokan úgy emlegetik, hogy ott „jó a romák helyzete”, mert „sok közmunka lehetőség van”, és a polgármester úr mindent megtesz a minél magasabb foglalkoztatás elérésére. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy a „közmunka” típusú foglalkoztatás a munkanélküliség égető problémájára csupán felszíni kezelést nyújt, nem jelent hosszú távú megoldást, hiszen legtöbbször csak a munkanélküli segélyre való jogosultság miatt végzik. Az évtizedek óta munkából kiesett emberek „dologra fogása”, fegyelmezése nagyon nehéz feladat, sokszor szinte megoldhatatlan probléma (nemcsak Szatmárcsekén, hanem általában is). Nehéz olyan munkafelügyelőt találni, aki rendet is tud tartani, és akit a munkások is elfogadnak. Szatmárcsekén próbálkoztak a cigány kisebbségi önkormányzat vezetőjével, aki maga is elmondta, hogy ez nem könnyű feladat. Mivel általában a település területének karbantartása a feladat (árokásás, szemétygyűjtés, kaszálás, stb.) az emberek sem találnak kihívást a feladatokban. A foglalkoztatási pályázatoknál a munkafegyelem megtartása mellett az önkormányzat számára gondot jelent az önrész kifizetése is, ami 1-1 nagyobb kaliberű projekt esetén szinte csőd közeli helyzetet eredményezhet a településen. Ez történt Szatmárcsekén is az első uniós pályázatok kapcsán, nem kis erőfeszítések árán azonban sikerült kilábalni a nehéz anyagi helyzetből.

A térségben általános a szatmárcsekeiek véleménye, hogy a legnagyobb megoldandó probléma a munkahelyteremtés. Az időszakos foglalkoztatási programok persze szükségesek, a közhangulatot, az emberek közérzetét javítják, de valójában nem változtatnak a helyzeten. Felmérésünk szerint a megkérdezettek 36 százaléka szerint a munkahelyteremtés a legfontosabb megoldandó probléma,¹⁰ és azok közül, akik nem szeretnék, hogy a faluban telepedjen le gyermekük (41%) legtöbbször a munkalehetőségek hiányával indokolták válaszukat. Megdöbbentő továbbá a pesszimista hangulat, ami a jövőbeli munkalehetőségekkel kapcsolatos: a megkérdezettek több mint kétharmada mondta, hogy nem lát esélyt a javulásra ezen a téren. Okként nevezték meg, hogy nincs ipar, befektető a térségben.

A hasonló helyzetű településeken tapasztaltakhoz viszonyítva nem meglepő, hogy jelenleg Szatmárcsekén a legnagyobb foglalkoztató az önkormányzat. A munkával rendelkezők között a helyben dolgozók aránya kiemelkedően magas, 82 százalékos, akiknek szintén több mint 80 százaléka a szolgáltatási szektorban dolgozik.¹¹ Mivel Szatmárcsekén csupán 1-2 jogi személyiségű vállalkozás működik (ezen kívül 36 egyéni vállalkozók van),¹² kizárásos alapon a szolgáltatói szektorba regisztráltak nagy része az önkormányzati hivatalban, és intézményekben dolgozik. Ezen kívül a településen néhány (5-6) olyan mezőgazdasági vállalkozó működik, aki munkaerőt foglalkoztat, közülük is csupán 1-2 olyan, ahol állandó jelleggel lehet munkát vállalni, a többiek a nyári szezonra kínálnak idegymunkákat.¹³ A szolgáltató szektor dolgozóinak jelentős részét teszi ki a szatmárcsekei tanári kar (18 fő), valamint a többi önkormányzat által fenntartott intézmény (pl. óvoda, konyha, szociális intézmények). Az önkormányzaton kívül a Vízügyi Igazgatóság szokott folyamatosan „a gáton öröket alkalmazni”. 2005-ben kutatásunk időszaka alatt 15 embert alkalmaztak, akik közül néhányat a Phare program keretein belül foglalkoztattak,

⁹ TEIR adatbázis

¹⁰ Majdnem ugyanennyien (31 %) mondta, hogy a legsürgősebb megoldandó probléma a szennyvízelvezetés, további 10% szerint a járdák, utak állapota.

¹¹ Népszámlálás 2001.

¹² T-Star adatbázis 2005.

¹³ T-Star adatbázis 2005.

ez tehát nem átlagos, hanem „kiugróan magasnak számít”. Ezen kívül négy bolt van a faluban, ahol 5-6 ember dolgozik.

A településen kívül a Fehérgyarmati Konzervgyár utódszervezeteként működő Papker Kft-be járnak a legtöbben, ez a cég külön buszjáratot is indít munkásainak. A Kft azonban nem tud állandó jelleggel munkát biztosítani, hanem leginkább idegenmunkásokat szokott foglalkoztatni. Nyírtasson több száz hektáron maga termeli a konzerválandó növényeket, ahová egy-egy szezonban Szatmárcsekéről „egy egész buszra való” munkást visznek dolgozni. A település alpolgármestere szerint a Nyírtass Kft egyre inkább leépíti a fehérgyarmati üzemét, és ez érezhető a foglalkoztatásban. A településről további négy-öt fő dolgozik a fehérgyarmati Relaborba, ahol csökkent munkaképességűeket alkalmaznak gombválogatásra. Az alpolgármester becslése szerint a településről mindössze 20-30 fő jár el máshova dolgozni. Véleménye szerint ez mindössze 5 százalékát teszi ki a munkaképes lakosságnak.

A csekély foglalkoztatási lehetőségeket látva nem csoda, ha a településen igen nagy gondot okoz a megélhetési bűnözés. Ezek közül az egyik legsúlyosabb a falopás, amelyet régen nagyban űztek, ami egész erdők kiirtásához vezetett.

Az elhelyezkedés esélyeit rontja, hogy a szatmárcsekiek iskolai végzettsége megdöbbentően alacsony: a lakosság 71,4 százaléka 8 vagy annál is kevesebb osztályt végzett, csupán 25,4 százalékuk rendelkezik középiskolai végzettséggel (közülük csupán 8,6 % szerezte meg az érettségit), és csupán 3,2 százalék szerzett (vagy szerez éppen) felsőfokú képesítést. Ez messze alulmúlja az országost, de még a térségi, sőt a rossz végzettségűnek beállított közeli Túrístvándi átlagát is.

Mezőgazdaság, a hagyományos megélhetési forrás

Míg Szatmárcsekén a mezőgazdaság hagyományosan a legfontosabb megélhetési forrás volt, jelenleg ebben a szektorban a foglalkoztatottak aránya még a Fehérgyarmati kistérség nem túl magas, 7,4 százalékos arányát is alulmúlja: az állandó munkával rendelkezők csupán 4,5 százaléka él mezőgazdaságból.¹⁴ A foglalkoztatási adatok alapján ugyan azt gondolhatnánk, hogy a mezőgazdaság szerepe gyakorlatilag megszűnt, ez azonban helytelen következtetés lenne. A 2005-ben végzett kutatásunk rámutatott arra, hogy a szatmárcsekiek háromnegyede végez valamilyen formában mezőgazdasági tevékenységet: fő megélhetési forrásként 7%, kiegészítő jövedelemként 23%, saját fogyasztásra 31%, hobbiból 6% foglalkozik vele. Fő foglalkozásként tehát kevesen, ugyanakkor mellékesként annál többen gazdálkodnak különböző formában: vállalkozásszerűen elenyészően kevesen, ugyanakkor östermelőként meglepően sokan: a polgármester becslése szerint közel 700-an váltották ki az östermelői igazolványt. Annak, hogy a jövedelmi összetételben a terményértékesítés nem szerepel nagy súllyal (7., 8. helyen említették) részben az lehet az oka, hogy az emberek nagy része főként önellátásként, vagy alkalmi jelleggel foglalkozik termékértékesítéssel, vagy nem vallja be ezt a fajta jövedelmet. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy azon háztartások, amelyek – bevallásuk alapján – rendelkeznek mezőgazdasági jövedelemmel, átlagosan több pénzből gazdálkodhatnak egy évben, mint akik nem folytatnak ilyen tevékenységet.

A szatmárcsekiekre is jellemző a térségben másutt is tapasztalt „több lábón állás stratégiája”, melynek egyik pillére a földművelés. Szatmárcsekén 1991 óta működik szociális földprogram az önkormányzat által felvásárolt 30 hektáros területen. Eleinte burgonyával kezdtek, az volt a cél, hogy a – többségben roma – családok saját fogyasztásra élelmiszert termeljenek, az apró burgonyát pedig a vetéshez hagyják meg a következő évre. A program azonban csak fél sikerrel járt, mert több családban megették a vetőburgonyát is; később áttértek a dohánytermesztésre. Nemrégiben pedig a települési önkormányzat 6-7 hektárt átengedett a kisebbségi önkormányzat számára, majd 2005-ben (amikor kutatásunk zajlott) éppen földátíratási procedúra zajlott: azok számára, akik aktívan kitartottak a földprogramban az önkormányzat átengedte a megművelt földet.

Látható, hogy a település irányítója erőteljes szociális vezetési elvet képvisel, hiszen a rászorultsági

¹⁴ Népszámlálás 2001. Mezőgazdaság: 4,5 %; Ipar: 21,1%; Szolgáltatás: 74,4%.

alapon történő válogatás mind a közmunkaprogramoknál, mind a földprogramnál megmutatkozik.¹⁵ A térségben többször is hallottuk, hogy Szatmárcséken a romák számára kedvez a vezetés, ami egyesek szerint a szavazatok megszerzésére, mások szerint csupán a legszegényebb réteg indokolt támogatása miatt történik.

A dohány mellett jó páran uborkáznak is, egyik interjúalanyunk szerint a településen kb. 1996-97 óta többen is foglalkoztak ezzel, az ő szülei felvásárlók voltak, és több mint tíz évig termelők is. Akkoriban ez nagyon jó pénzt hozott, 1500 méterből egy évben akár 700 ezer forintot is lehetett keresni, a felvásárlással sem volt gond, a faluból legalább 4 helyre szállították az uborkát. A 2000-es évek elején azonban egyre több felvásárló ment tönkre, 2003-ban ezért aztán át is váltottak más kertészeti növénykultúrákra: előbb paprikával, majd káposztával, és paradicsommal is próbálkoztak. Uborkával jelenleg még mindig foglalkozik kb. 10-20 család, de ők már kevesebbet vállalnak. Néhány család bodzatermesztéssel is foglalkozik, ők pályázatot adtak be a telepítésre. A bodza bogyóját veszik, elég jó árat fizetnek érte, bár ez is nagyon változó. A vadbodza gyűjtés is jellemző a településen, főként a roma lakosság végzi.

A kertészkedés tehát folyamatosan megmarad a szatmárcsekiek számára egy megélhetési forrásként. A nagyobb gazdálkodók közé azonban viszonylag kevesen sorolhatók a településen, ide tartozik maga a polgármester, az alpolgármester, illetve a térség egyik legnagyobb gazdasága, a Nyilas Farm tulajdonosa. Mindannyian a téész dolgozói (irányítói) közé tartoztak. Ugyanakkor a lakossághoz hasonlóan a nagyobb gazdák is több lábon állnak, és az sem lehet véletlen, hogy a falu két első emberét közülük választották. A településen ma is fontos megélhetési forrás a mezőgazdaság, és úgy tűnik presztízst jelent, ha valaki sikeresen vezet gazdaságát. Ők azok, akik – ha nem is állandó jelleggel – időnként munkát tudnak adni a faluban, nagy számban, rossz körülmények között élő munkanélküliek számára.

Turizmus, a jövő reménysége

A hagyományos megélhetési forrást jelentő mezőgazdaság mellett, egyre inkább teret és jelentőséget nyer Szatmárcséken a turizmus. 2005-ben már 10-15 családnak nyújtott megélhetést, de sokkal többen vannak, akik valamilyen formában időszakosan részt vesznek benne (pl. lekvárt főznek, amit különböző alkalmakkor eladnak). Szatmárcseke jó adottságokkal rendelkezik az idegenforgalom szempontjából, hiszen mindenki tudja, hogy Kölcsey szatmárcsekei kúriájában írta meg a Himnuszt. A jó állapotban lévő épületben található ma a Kölcsey Múzeum, ahova iskolai kirándulásként folyamatosan érkeznek a gyerekcsoportok. Ezen kívül szintén nagy hírnévnek örvend az országban egyedülálló csónak alakú fejfás temető, melyet a Műemlékvédelmi Hivatal levédett, és megőrzött az utókor számára. Kulturális látványosságban egyébként az egész környék igen gazdag, és külön kiemelendő, hogy mivel a települések nagyon közel épültek egymáshoz több látványosság is belefér egy kirándulásba, nem kell órákat a buszban, autóban tölteni, hogy élményekben legyen része az utazónak.

A kulturális látványosságok mellett legalább ekkora vonzerővel bír a természet: Szatmárcseke 200 méteres partszakasszal rendelkezik a Tiszán, ahová kemping és büfé is települt, ezért kedvelt célpont a vízitúrák számára. Szatmárcseke és Tiszakóród között helyezkedik el a Túrbukó, ami régen egy zárt vízügyi objektum volt, a rendszerváltás után viszont fürdőhelyként megnyitották a közönség számára. Innen egyébként átlátni Ukrajnába, a Tisza jelenti a határvonalat. A Túrbukó igazi turista látványosság és kikapcsolódási lehetőség, újabban hagyományos kemencében sült lángost is fogyaszthatnak itt a vendégek.

Szatmárcséken mindig is hagyománya volt a szilvatermesztésnek, valamint a pálinkafőzésnek. A szilvalekvárt azonban csak újonnan fedezték fel, régebben „errefelé ezt senki sem tartotta különlegesnek”. Az 1996 óta folyamatosan megrendezett egy hetes Szatmári Fesztivál keretein belül Szatmárcseke a kezdetektől fogva részt vett a lekvárfőző versennyel, ami mára már két napossá nőtte ki magát. A

¹⁵ A térség más települését vizsgálva elmondható, hogy legalább kétféle vezetési stílussal találkoztunk: Túristvándiban Szatmárcsékéhez hasonlóan a szociális szempontok dominálnak a döntéshozatalban, míg Tiszacsécsén például hatékonysági, gazdaságossági szempontok is közrejátszanak. (Lásd: Kiss 2007)

fesztiválba egyre több település kapcsolódott be, de a szatmárcsekei szilvafőzés az egyik legismertebb és leglátogatottabb ezek közül. A becslések szerint egy-egy fesztiválon 5-6 ezer ember is megfordul, ami itteni viszonylatban igen nagy forgalmat jelent, a többségében kis- vagy aprófalvak számára. Szatmárcseke emellett februárban cinkepuliszka főző versenyt is szokott rendezni. A Szatmári Fesztivál lényege, hogy a környék jellegzetes – főként a szegény emberek – népies étkeit jelentik mutatják be. A rendezvény főként a városiakat vonzza, de a helyiek számára is fontos esemény, mivel a falvak általában mulatságot, műsorokat is rendeznek ilyenkor.

Szatmárcsekén már régóta jellemző, hogy a szilvalekvárt és a pálinkát eladásra főzik, az értékesítési csatornák főként a polgármester jó kapcsolatainak köszönhetőek. A közös szilvalekvárfőzés idején rengetegen szállnak versenybe, és tetemes mennyiséget állítanak elő, amit aztán különböző helyszíneken, például a budapesti karácsonyi vásáron értékesítenek, emellett házaknál is lehet mindig vásárolni. A településen gondot fordítanak az egységes megjelenésre, minden üvegre címkét kell ragasztani, amin fel kell tüntetni a település és az eladó nevét, címét, elérhetőségét, majd a tetőre egy kis anyag fedőt készítenek. A fesztivál ügyeit a hivatalon keresztül intézik, legtöbbször ugyanis a polgármestert keresik meg szállás ügyében, itt is megmutatkozik a (fentiekben tárgyalt) „beavatkozó” irányítási mód.

Az nyilvánvaló, hogy akik részt vesznek a turizmusban fontosnak tartják, és szeretnék, hogy minél jobban fejlődjön ez a terület. Nézzük meg azonban, hogy a település lakói hogyan gondolkodnak általában az idegenforgalom hatásairól, fontosságáról. A 2005-ben végzett kutatásunk során 252 háztartásban feltettük a kérdést, hogy a turizmus pozitív, illetve negatív hatással van-e inkább a település életére. A válaszadók 77 százaléka úgy gondolja, hogy „teljesen”, vagy „inkább” pozitív hatással jár, és csupán 11 százalékuk válaszolta, hogy inkább negatívum a település számára az idegenforgalom. A megkérdezettek csupán 7 % -a nyújt szezonálisan valamilyen idegenforgalmi szolgáltatást, viszont több mint egyharmaduk részt vesz valamilyen formában a különböző gasztronómiai alkalmakon.

Az idegenforgalom látványos térnyerését mutatja, hogy az elmúlt két évben jelentősen megnőtt a vendégfogadók száma: míg 2005-ben 8-9 vendégfogadót találtunk, addig mára számuk 17-re¹⁶ növekedett. A vendéglátás azonban csak kiegészítő kereset nyújt mindenki számára. Még a legnagyobb szálláshellyel, és a Tisza parti kempinggel rendelkező házaspár is működtet a turisztikai vállalkozásokon kívül egy kisboltot. A tevékenységek egymásra épülnek, kiegészítik egymást. Ha például a kempingben megszálló – leginkább vízitúrások – igényelnek reggelit, akkor ezt az igényt ki tudják elégíteni a bolt készletéből.

Vizsgálatunk azt mutatta, hogy az idegenforgalom megítélése meglehetősen kettős: a település vezetője nagy lelkesedéssel és energiákkal vetette bele magát a turizmus és a fesztiválok megszervezésébe, az önkormányzat segíti a lakosokat a szilvalekvárfőző verseny után, hogy terméküket értékesíteni tudják. Azok viszont, akik aktívan részt vesznek a vendéglátásban elkeseredettek, mert sok munkát és energiát igényel egy megfelelő szintű ház fenntartása, ugyanakkor kevesellik a vendégek számát. Elmondásuk alapján reklámra nem tudnak fordítani, és bár mindenki belépett a Faluturisztikai Szövetségbe, ami a tagdíj befizetése ellenére nem küld vendéget. Érzik, hogy nagyobb reklámra, több programra lenne szükség a vendégek idecsalogatására, ugyanakkor erre nem marad energiájuk a megélhetés megteremtése miatt. A hivatalos adatok azt mutatják, hogy Szatmárcsekén 2005-ben a vendégek száma 442, míg az ott töltött éjszakák száma 1035 volt. Ugyanerről kistérségi adatokkal nem rendelkezünk, de összehasonlításképpen vegyük a térség másik híres turistacélpontját, Túrístvándit. Ugyanebben az évben, a kevesebb szálláshellyel rendelkező Túrístvándi 231-gyel több vendégéjszakát bonyolított, mint Szatmárcseke. Azt mondhatjuk tehát, hogy Szatmárcseke sokkal nagyobb kapacitásokkal bírna ezen a téren, egyelőre nem tudja kihasználni (javítani) adottságait, lehetőségeit. Az okként megnevezett „kevés program” és a 2000-es évek elején bekövetkezett ciánszennyezés¹⁷ nem adnak magyarázatot a kevés

¹⁶ Az információ a település honlapjáról származik: <http://www.szatmarcseke.hu/turisztika.csn>

¹⁷ A helyiek szerint az ezredforduló évében bekövetkezett tiszai ciánszennyezés – annak ellenére, hogy a Tisza Túrístvándi alatti szakaszán történt – nagy károkat okozott az idegenforgalomban, a bizalom azóta sem állt teljesen helyre. A ciánszennyezés turizmusra gyakorolt romboló hatásáról több szakértői vélemény is született. (Lásd Nemes, 2000.)

vendégszámra, ha a térség más települései jobban teljesítenek ezen a téren. A településen uralkodó 4 évvel ezelőtti pesszimizmusnak ugyanakkor ellentmond, hogy azóta majdnem megduplázódott a vendégfogadók száma, a szállásférőhelyek száma pedig négyszeresére nőtt¹⁸. Ugyanakkor elmondható, hogy ha nem is kiegészítő keresetként, de mellékes jövedelemként a turizmusból is jó páran tudnak profitálni.

Dicső múlttal sújtott válsághelyzet Borsodnádason

Településtörténet¹⁹

Borsodnádasd, a Heves-borsodi Dombság területén, Ózdtól 14 km-re délre fekszik. 2807 hektáros területét három völgy szabja részekre, a település alapvetően három körülhatárolható részből áll: a régi „falusi” részből, a „telepből”, ami a gyár köré épült, és a bányászok számára épített a falutól kicsit távolabb eső „Engels telepből”. A település 1903-ban vette fel mai nevét, megkülönböztetésül az országban található többi Nádasdától. Az 1997-es első próbálkozás után 2001-ben kapta meg a városi rangot, bár a helyi köznyelvben még mindig faluként emlegetik.

A környékén talált régészeti leletek tanulsága szerint, már a legősibb idők óta lakott hely. A település nevével 1210-ben kelt okiratban találkozunk először Nádasd formában. Lakói, akik néprajzi szempontból a gazdag tárgyi és szellemi kultúrájú barkó népességhez tartoznak, a középkorban földműveléssel, állattenyésztéssel és erdőgazdálkodással foglalkoztak.

Döntő változást a település fejlődésében, a 19. sz. első harmadában megnyíló, kiváló minőségű barnaszén termelő bányák létrejötte jelentette. Ezekre alapozva kezdte meg működését 1864-ben a Rimamurányvölgyi Vasmű Egyesület (RVE) tulajdonában lévő Nádasi Vashengergyár, amely több mint 120 évig meghatározta a település és környezete helyzetét. A magyar etnikumú paraszti közösség mellé betelepült felvidéki német, szlovák munkásság és a külföldi (porosz, német, osztrák, morva), magasan kvalifikált vasipari szakember gárda munkája következtében a nádasi lemez néhány évtized alatt fogalom lett az egész országban („Príma Nádasd”). 1881-ben a RVE és a Salgótarjáni Vasfinomító Társulat fuzionált, s megalakult a Rimamurány-Salgótarján Vasmű Részvény-társaság. A gyárat 1879 évi első nagy fejlesztése után 1882-ben teljesen átépítették, a finom és durva lemez gyártást korszerűsítették és megteremtették a tüzi horganyzás és ónozás feltételeit.

A nádasi gyár Ózd és Salgótarján után a hazai vasipar egyik legjelentősebb üzemévé fejlődött, az 1920-as években csak „felsőborsodi Ruhr-vidéknek” nevezett tájon.

Az őslakók és a betelepülők együttélése különleges, az ország más tájaira nem jellemző közéletet, településszerkezetet eredményezett. A telepen lakó, betelepített morva, cseh, felvidéki szász családok életmódja már a XIX. sz. második felétől a helyi polgárság kialakulását tette lehetővé. A településen a lemezgyár szervezte azt a szociális, kulturális, oktatási intézményrendszert, amely elősegítette az urbánus fejlődést. A Rima szociálpolitikája következtében, jelentős munkás jóléti intézkedések születtek, melyek a polgárosulás irányában mozdították el a közéletet. A lakótelepek megjelenése mellett számos társadalmi és közösségi szervezet jött létre: olvasó egyesület, kaszinó, dalárda, fúvószenekarok, cserkészcsapatok, nőegylet, rokkant pénztár, színjátszó kör, tűzoltó- és sportegyesületek stb.). Munkáskolóniák építése az 1860-as évektől követhető nyomon a bányászat és a kohászat kialakuló új központjaiban. Borsodnádason az 1870-es években épült a húsz egyforma házból álló Porsz kolónia. A bányák, gyárak közelében épült kolóniák népe se nem városi, se nem falusi, hanem sajátos telepi életformát alakított ki.

A 2. világháború után, már állami vállalatként a Lemezgyár továbbra is a fejlődés motorja volt. A szénbányák, valamint a Lemezgyár az 1950-es években több mint 4000 embernek adott munkát, nemcsak Borsodnádason, de a környező települések lakossága is itt kereste a megélhetését. Gyors ütemben

¹⁸ Mivel 2005-nél frissebb statisztikák még nem jelentek meg a vendégéjszakákról, ezért nem tudjuk leellenőrizni ezek kihasználtságát.

¹⁹ A település története Murányi István előadásán alapszik, melyet a 2007 decemberében megrendezett „Fiatal kutatók Márkus István nyomában: falukutatók Borsodnádason” című konferencián tartott.

kiépítésre kerültek a környező községek felé a közutak, s – elsősorban a dolgozók szállítása miatt – beindult a rendszeres közúti közlekedés. Ózd és Borsodnádásd között a Lemezgyár kisvasúti közlekedést is bevezetett. A rendszerváltásig Borsodnádásd lakosságának életszínvonala az országos mértéken felüli volt annak ellenére, hogy a bányákat a '70-es években bezárták. A lemezgyár dolgozóinak a létszáma ekkor 3.500 fő volt.

A rendszerváltást követően alig két év alatt a meglévő dolgozói állományt elbocsátották; mintegy 1200 borsodnádásdi dolgozó az utcára került. A munkahelyüket elveszített emberek mintegy negyede „rendes”, illetve „korengedményes” nyugdíjba került, a megmaradó mintegy 900 munkavállalóból szinte mindenki munkanélkülivé vált. A fiatalabb generáció főleg Budapesten és egyéb nagyvárosokban keresett munkalehetőséget, a kevésbé „vállalkozó szelleműek” nem annyira mozgékonyak (pl. nagyobb családdal rendelkezők, idősebbek) kénytelenek voltak munkanélküli járadékot igényelni.

A település sajátos elrendezéséből adódóan a gyár köré épített telepi rész és a régi település központ, azaz a „falu” meglehetősen távol esik egymástól (mintegy 4 km-re). Az elkülönülés annyira jellemző, hogy a második világháború végéig a telepet kerítés és sorompó választotta el a falusi környezettől. A telepiek és a falusiak egymással nem igen keveredtek, egymás életét kevéssé ismerték. Nemcsak fizikai távolság, de eltérő mentalitás is jellemezte a két közösséget; a telepiek polgárosodó-fogyasztói illetve a falusiak paraszti, felhalmozó magatartásmódja állítható szembe egymással. A település két részének különállása sok konfliktus forrása volt s mind a mai napig hordoz feszültséget.

Az elkülönülés következményéből adódóan a településen megkettőzött intézményrendszert találunk: a lakosságot két művelődési ház, két gyógyszertár, két posta stb. látja el. A megosztottság ma is érződik, de míg korábban a telep volt a favorizált rész, addig mára a falu adja a „központot”. A telepi rész hanyatlása érezhető az itt élők mentalitásán is, hiszen az itt élők döntő többsége a gyár bezárása után munka nélkül maradt, sokan közülük ma sem találnak munkát. Ezt a helyzetet tetézi a régen a gyárhoz tartozó épületek állapotának leromlása, ami demoralizáló településkörnyezetet jelent. Bár a vezetőség számára igen nagy problémát okoz a két településrész közötti egyensúly megtartása, a telepiek mégis úgy érzik, hogy a „falu” jobban fejlődik.

Háztartás és demográfia

A felmérés során 396 kérdőívet töltöttünk ki, ami azt jelenti, hogy minden negyedik háztartás szerkezetét (26,8%) és összesen 1063 személy szocio-demográfiai adatait regisztráltuk, ami a teljes állandó népesség (KSH 2005) 29,9 százalékát tesz ki.²⁰ A település népességszámának változását a népszámlálási adatok mutatják: az 1870-es évektől kezdődően a Lemezgyár megnyitása miatt Borsodnádásd lakossága ugrásszerűen megnövekedett, s 1970-ben elérte a legmagasabb értéket, 4680 főt. A bányák bezárásától kezdve csökkenő tendencia állt be: tízévente átlagosan több mint 7 százalékkal fogy a településen élők száma.

A korösszetétel alapján látható, hogy a város lakossága az országos átlagnál (2005) idősebb (a lakosság átlagéletkora 42,6 év). A lakosság több mint háromnegyede (77,9%) Borsodnádásdon vagy közvetlen közelében született.²¹ A beköltözők fele a település közvetlen környékéről érkezett, míg minden ötödik a szomszédos megyékből jött. 1990 után a beköltözők körében növekedett az ország távolabbi részeiből betelepülők aránya az 1989-ig tartó periódushoz képest.

A beköltözők a jelenlegi népesség 37,1 százalékát teszik ki. Az 1930-as évektől egészen 1980-ig növekedett az idevándorlók száma, míg 1981 és 1990 között ez a szám csökkenni látszik. Az 1991-2000-es periódusban viszont fordul a tendencia és ismét növekszik az ideköltözők száma, sőt 2001 után még számottevőbbé válik (a teljes populáció csökkenése mellett).

²⁰ A háztartási méret változó alapján 1079 személyt számoltunk, az eltérés a *háztartás* fogalom eltérő értelmezéséből vagy adathiányból adódik.

²¹ További bontás azért nem lehetséges, mert valószínűleg sokan a kórházi születés helyét jelölték, vagyis bár sokan születtek Borsodnádásdra, az ózdi kórházban jöttek világra.

Az átlagos háztartás-méret Borsodnádason 2,72 fő, meghaladva az országos átlagot (2,47 fő, Mikrocenzus 2005). Településrészenként jelentősnek mondható a különbség: míg a falusi részen 2,82 fő lakik egy háztartásban addig a telepen 2,52 személyt jelez a mutató. A romák által nagyobb sűrűségben lakott utcákban a háztartások mérete meghaladja a települési átlagot: a romák által lakott Hasznos-telepen az átlagszám 4,67 fő, a Dózsa György utcában 5 fő.

A háztartásban élők nemek szerinti megoszlása a 2005-ös statisztikáknak felel meg; a lakosság 48 százaléka férfi, 52 százaléka nő. A 14 évesnél idősebb lakosság 15 százaléka nem végezte el 8 általánost; ez az országos átlag csaknem duplájának felel meg. Másfélszeres túlréprezentáltság figyelhető meg a szakiskolások körében is, míg az érettségizettek és a diplomások körében másfél illetve kétszeres „hiány” figyelhető meg.

Borsodnádasi lakosságából alig több mint minden negyedik személy végez kereső tevékenységet (27%), miközben az öregségi és rokkantnyugdíjasok aránya együttesen meghaladja a 37 százalékot. Az aktív korú népesség körében a munkanélküliek aránya 21 százalék (2006), ami messze fölötte van a régiós és országos mutatóknak egyaránt. Az egyéni megélhetés szintjén további riasztó jelzőszám, hogy majdnem minden ötödik háztartásban van munkanélküli személy. Ha az eddigi teljes életutakat nézzük, akkor azt találjuk, hogy a teljes(!) lakosság 28 százalékát érintette már valaha a munkanélküliség, jellemzően 1-4 évig. A gazdaságilag aktív populáció legnagyobb része (59,7%) helyben dolgozik és további 19 százalék jár Ózdra. A harmadik helyen Eger és Budapest osztozik 6,7-6,7 százalékkal.

Elköltözés

A kérdőívben az adott háztartásból elköltözött felnőttkorú gyermekekre is rákérdeztünk, így további 334 személy adatait regisztráltuk. Az „elköltözött” populáció szocio-demográfiai összetételét a kibocsátó háztartásokhoz mértük, a mobilitást vizsgálándó. Az elköltözők egynegyede (27%) Borsodnádason maradt és közel ennyien (23,5%) a település szűk környékén (különösen Ózdon) telepedtek meg. A települések vonzereje szerinti az alábbi sorrendet állíthatjuk fel: Borsodnádasi (27%), Budapest (15%), Ózd (13%), Eger (8%). Célállomásként külföld is számításba jön: igaz, alig két százalékos aránnyal.

Megfigyelhető, hogy míg a rendszerváltozás előtt a közeli városok kedvelt célállomásnak számítottak, addig 1990 után a költözők egy része Borsodnádason „ragadt”, másik része pedig az ország távolabbi részére, elsősorban Budapestre költözött. A gazdasági státusz alapján a „kirepülők” körében igen magas az aktívan dolgozók aránya (77%), és alig akad munkanélküli (4,8%). Az új háztartásokat alapítók (életkoruknál fogva is) jóval iskolázottabbak, mint a kibocsátó család.²² Az alacsonyabban képzettek sokkal inkább a Borsodnádason vagy a közvetlen környéken maradtak, szemben a képzettebb személyeknél, akikre jellemzőbb, hogy átlépték a megyehatárt, vagy annál is távolabbra költöztek. A fiatalabb, jobban képzett személyek tehát nem helyben keresik boldogulásukat, s ez a költözési hajlandóságban is látszik.

Jövedelem

Borsodnádason a jövedelmek szintje az országos átlaghoz képest messze lemarad: az egy főre jutó havi nettó jövedelem mértéke a településen 548 ezer forint az országos 840 ezres értékhez képest.²³ (2007-ben a felmérés adatai szerint az éves jövedelem alig növekedett, 576 ezer Ft-ra.) A borsodnádasi településen a háztartások átlagosan 1,39 millió forintból élnek meg évente, meglehetősen nagy szórással. Minél nagyobb a háztartás, annál alacsonyabb az egy főre jutó éves jövedelem; mivel a háztartás méretével együtt növekedik az eltartottak aránya. A leggyakoribb jövedelemtípus a nyugdíj: a háztartások felében fordul elő, és ahol előfordul, ott átlagosan az éves jövedelem 79 százalékát biztosítja. Rendszeres

²² Itt a 18 évet betöltött népességet vizsgáltuk, miközben a teljes lakosság esetében a 14 évnél idősebbek kerültek be.

²³ Jelezzük, hogy forintosított jövedelemről a megkérdezetteknek alig több mint egyharmada nyilatkozott; a százalékos arányok megjelölésénél azonban szinte teljes körképet kaptunk. Ahol nem összegszerű említéseket teszünk, ott a százalékos megoszlás alapján számoltunk.

fizetéssel tízből négy háztartás számol, s ez a teljes jövedelemnek csak 69 százalékát jelenti. Igaz, ez a típusú jövedelem a legmagasabb, átlagosan havi 100 ezer forintos összeget jelent egy háztartásnak.

Bár az alkalmi munka és a termékértékesítés relatíve kevészer jelenik meg az anyagi összetevőkben, az interjúk alapján megtudtuk, hogy igen stabil kiegészítést jelenti a jövedelemnek. A romák körében gyakoribb megélhetési forrást jelent a gombázás, csigagyűjtés, bodzaszedés. Szezonális jellegű a távolabbi (alföldi) területen történő gyümölcszedés, nádvágás. Ez utóbbi lehetőség egyre inkább visszaszorul, mivel az alkalmi munkavállalásnak túl magas a kockázata: gyakran előfordul, hogy a munkavállaló nem a korábban kialakított bért kapja.

Az aktív jövedelem (benne fizetés, vállalkozói jövedelem, termékértékesítésből, közhasznú és alkalmi munkából származó jövedelem) ugyan magasabb bevételt jelent, de minden második háztartásban (48%) kizárólag passzív jövedelemmel számol(hat)nak az ott élők.

Mezőgazdaság

Az agrárium senkinek nem jelent fő megélhetési forrást Borsodnádason, sőt a lakosság közel háromnegyede (71,3%) semmilyen formában nem foglalkozik mezőgazdasággal. Esetleg, a saját fogyasztásra való termelés (15,2%), a hobbikertészkedés (10,9%) jelenik meg a háztartásokban. A mezőgazdaság jövedelem-kiegészítő szerepe a háztartások alig 2,5 százalékra jellemző. A háztartás szerkezete szerinti elemzés azt mutatja, hogy többnyire az idősebb családok és az egyedül élők foglalkoznak mezőgazdasággal. A falu-telep földrajzi és társadalmi szerkezetének különbségét mutatja az a tény, hogy a falusi részen kétszer annyian foglalkoznak mezőgazdasággal, mint a telepen.

A település földrajzi adottságai miatt a gazdálkodáshoz használt földterület meglehetősen kicsi: a mezőgazdasági területek 96 százaléka egy hektár alatt marad, az átlagos földterület alig haladja meg az 500 négyzetmétert. A föld megműveléséhez csak rokonai vagy baráti segítségre van szükség. Az állattartásban kizárólag baromfi-, nyúl- és sertésenyésztéssel találkozunk.

A saját fogyasztásra való termelés és a hobbikertészkedés természetesen nem jelentenek gyarapodást. Ennek megfelelően alakulnak a jövőbeni elképzelések, tervek is: bár az agráriumban tevékenykedők körében a közeljövőben változatlanúságot jósolók vannak a legtöbben, a megművelt terület is inkább csökkenni fog, mint növekedni.

Vállalkozások

Az országos átlaghoz képest a borsodnádasi vállalkozások száma igen alacsony: az ezer főre jutó regisztrált vállalkozások száma 2005-ben mindössze 44 (az országos átlag 118). 1999-es adatok alapján a működő vállalkozások (89 db) 84 százaléka egyéni vállalkozás volt. A város legnagyobb munkáltatója a Ples Rt. jelenleg 370 személyt foglalkoztat. Második a sorrendben a nyúlászó feldolgozó üzem, amelyben 50 fő dolgozik. A korábban a lemezgyár termelőegységeként működő, majd felvásárolt lapátgyár bár az ország legnagyobb ilyen profilú gazdasága, a foglalkoztatottak létszáma mindössze 10 fő. Korábban működött még varroda, országos hírű ötvösüzem, fém- és acélgyártó vállalkozás, de ezek már az 1990-es években megszűntek.

A kérdőív adatai alapján csak minden huszadik háztartáshoz kapcsolódik valamilyen, jelenleg is működő vállalkozás. Aki egyszer kipróbálta a saját lábra való állást, de valamilyen oknál fogva nem bizonyult sikeresnek, az másodjára már nem vágott bele újabb próbálkozásba. A jelenlegi vállalkozások kétharmada a gyár bezárása után (1992) keletkezett s a beindításban leggyakrabban a legszűkebb család szállt, többnyire pénzügyi segítséggel. Ez a támasz a működtetésben is fontos tényező: a vállalkozók a legszűkebb körből számíthatnak anyagi vagy munka jellegű segítségre, s a bankok, önkormányzat, más szervezet alig kerül említésre.

A „cég” az átlagos életszínvonalhoz képest hozzátesz körülbelül 500 ezer forintot a háztartás éves jövedelméhez. Az is igaz, hogy a vállalkozók többsége kényszerből (munkahely megszűnése, más megélhetési lehetőség hiánya stb.) került erre a pályára s nem kicsi hányaduk (39%) csak kiegészítő tevékenységként formában „üzi az ipart”. A többség csak 1-2 főt foglalkoztat, gyakran – a

kisvállalkozásokra jellemző módon – a legszűkebb (rokoni, baráti) körből. A vállalkozások „haszna” gyakorta nem egyértelmű: némely „hozzátesznek” a megélhetéshez máskor meg nem javítják a család, háztartás anyagi helyzetét, életszínvonalát.

Önkormányzat

Borsodnádásd helyzetéről sok mindent elmond, hogy a település a központi besorolás szerint a társadalmi-gazdasági szempontból elmaradott, az országos átlagot jelentősen meghaladó munkanélküliséggel sújtott és az önhibáján kívül hátrányos helyzetű önkormányzat kategóriába is beletartozik. A lemezgyár bezárása után a lakosság az önkormányzattól várta el, hogy átvegye a gyár gondoskodó szerepét: munkahelyek által biztosítsa a megélhetést, s biztosítsa mindazokat a társadalmi-közösségi szolgáltatásokat, amelyekhez a lemezgyár idején a lakosság hozzászokott. Ez az utóbbi években tulajdonképpen azt jelenti, hogy szinte minden egyéni és közösségi probléma, sikertelenség az önkormányzaton csapódik le. A legfőbb probléma a szennyvíz-hálózat kiépítése; 2005-ben a csatornahálózatba kötött lakások az egyharmados arányt sem érték el. A település 2001-es várossá nyilvánítása tulajdonképpen többletterhet jelent az önkormányzat számára, hiszen a városi funkciók kiépülésének hiánya mellett a lakosság szubjektív elvárásai növekedtek s az eredmények elmaradása a problémákat súlyosbította vélt és valós értelemben egyaránt.

A borsodnádásdiak szerint az önkormányzatnál nem ismerik az emberek igényeit, emiatt a döntésekben ezeket az elvárásokat nem is veszik figyelembe. Ez természetesen nagyon is szubjektív ítélet; az önkormányzat pontosan látja a helyzet súlyosságát. A meglehetősen elnagyolt fejlesztési stratégia mellett az anyagi források hiánya, egy magas hitellel terhelt költségvetés növeli a tehetetlenség érzetét. Az utóbbi öt év eredményei között a borsodnádásdiak szinte kizárólag az ivóvízhálózat fejlesztését említették. Az önkormányzat sikereinek hiányát s a munkájával való elégedetlenséget mi sem fejezi ki jobban, minthogy 2006-ban a legsürgősebb problémák sorrendjében az infrastruktúra-fejlesztés és munkahelyteremtés után harmadik volt a testület leváltásának igénye. A lakosság közérzete letargikusnak mondható: a település helyzetével szinte senki nem elégedett és a saját egyéni sorsok alakulása is csak kevesek számára mondható kedvezőnek. A közhangulatban jól tettenérhető egyfajta nosztalgia a múlt iránt: 2006-ban a településen az „visszasírják” a tanácsrendszert s az emberek háromnegyede nem bízik abban, hogy az önkormányzat képes jó irányba vinni a város fejlődését. Ez a 2006-os választásokon induló jelöltek számában is kifejezésre jut. míg 1998 és 2002-ben 31 illetve 32 személy szerepelt a képviselőjelöltek listáján, addig 2006-ban 43-an próbáltak bejutni a testületbe. A testületi fluktuáció is felgyorsult, míg 2002-ben a 11 képviselőből 7 személyt választottak újra, addig a legutóbbi választáson csupán 4 újválasztás történt. A tisztségben lévő polgármester a 2006-os választásokon négy jelölt közül az utolsó helyen végzett. Helyette azt a személyt választották meg, aki annak idején a gyár felszámoló biztosa volt. A politikai frissülés a közérzetet is kimozdította: a 2007-es felmérés eredményei alapján a közérzet valamelyest javult, bár még mindig az elégedetlenek és a pesszimista vélemények vannak túlsúlyban. A legsürgősebb problémát továbbra is a munkahelyek hiánya jelenti, de a szennyvízhálózat illetve az úthálózat fejlesztése is majdnem olyan prioritású a lakosság körében. A városi funkciók hiányát is pótolni kellene: a teendők között a lakosság vásárlási és kulturális/szórakozási lehetőséget, tisztább környezetet vár el a vezetéstől. Ezenkívül markánsan megjelenik a fiatalok itthontartásának igénye is. A roma kisebbséggel kapcsolatban a lakosság csak radikális megoldásokat tud elképzelni: nem szabadna engedni a romákat letelepedni a városban, illetve azokat is el kellene üzni, akik ott laknak.

A város fejlődésével kapcsolatban sokkal kedvezőbb a kép, mint 2006-ban: az eredmények alapján úgy tűnik, mintha a lakosság hirtelen úgy érezné, az új önkormányzat most már ismeri és figyelembe veszi az emberek igényét, elvárásait. Az új polgármester megítélése kedvező: a többség számára rokonszenves és bíznak benne. Mivel a választások óta eltelt 9 hónapban konkrét eredményekkel alig találkoztunk, ez a jelenség leginkább az új városvezetés iránti várakozásokat mutatja, mintsem a helyzet objektív változását. A nagyarányú bizalomnövekedés tehát egyaránt lehetőség és felelősség az önkormányzat számára.

Együttműködési modellek az agrárgazdaságban a Derecskei mikrotérség példáján

Tájföldrajzi adottságok, történeti előzmények

Az alábbi rész tanulmány alapjául az öt település – Derecske, Hajdúbagos, Konyár, Sáránd, Tépe – alkotta, 290 km² alapterülettel, közel húszeszeres népességgel rendelkező Derecskei mikrotérségben végzett terepkutatás szolgál. Földrajzi fekvése folytán a térség egyszerre viseli magán az ártéri üledékkal, löszös iszappal fedett Hajdúság, a mezőgazdasági művelésre kevésbé alkalmas, homokdombokkal tarkított Nyírség, valamint a szikes területekben bővelkedő Bihar táj földrajzi sajátosságait. (Süli-Zakar 1998) A térség települései közötti kapcsolat nem mondható új keletűnek, történetük ugyanis közigazgatási szempontból a hetvenes évek végéig összefonódott.²⁴ A térség települései a táji, természeti adottságok eltérései mellett településközi kötődéseik tekintetében sem mondhatók egységesnek. Míg Hajdúbagos és Sáránd Debrecen agglomerációjának részeként határozza meg magát, addig Konyár és különösen Tépe Biharral való kapcsolatait tartja meghatározónak. Az öt település közül a Hajdúság és Bihar határán elhelyezkedő Derecske helyzete a legösszetettebb (Szendrey–Nyakas 1980): a kisváros népessége köztes helyzete folytán meglehetősen képlékeny identitással rendelkezik, a tapasztalatok szerint *”ha határmentiségről, perifériáról van szó, akkor egyértelmű, hogy Derecske Bihar szerves része, ha meg Debrecen vonzáskörzetének fejlesztése forog kockán, a település oda csatlakozik.”*²⁵

Az elcsatolt Nagyvárad központi szerepét, befolyását az erőltetett iparosítás során közel húszeszeres várossá duzzasztott, közigazgatási központtá avanzsált *”faluból lett város”*, Berettyóújfalu sem tudta átvenni. (Beluszky 2002) Az említett társadalom- és gazdaságtörténeti örökség folytán Bihar tulajdonképpen ma is összefüggő ipar- és városhiányos térséget képez, melyet, szemben a Hajdúsággal, elmaradott infrastruktúra, elöregedő népesség, az úthálózat zsákutcás jellege, valamint a mezőgazdasági népesség magas aránya jellemez. (Baranyi 2002) A bihari térség több településének hátrányát fokozza, hogy körzethatárai egybeesnek az országhatárral, ami leszűkíti az ott élők mobilitási lehetőségeit. A bihari térséggel szemben a Debrecen központú Hajdúság a megye közlekedési, gazdasági, kereskedelmi, s nem utolsósorban kulturális szempontból legfrekvenciáltabb része. Nem meglepő, hogy a vizsgált mikrotérség mezőgazdaságból kiáramló népessége, különösen a képzett, fiatal generáció számára a megyeszékhely jelenti a megélhetési lehetőségek célterepét.

A vizsgált mikrotérség három nagyobb város, Berettyóújfalu, Hajdúszoboszló, valamint Debrecen körgyűrűjében helyezkedik el. A szóban forgó városok közelsége Derecske és mikrotérsége életére összetett hatást gyakorol: a városokban koncentrálódó gazdaságfejlődés lassítja az érintett települések előremozdulását, az elérhető, könnyen megközelíthető munkaerő-piaci, oktatási, egészségügyi stb. intézményi kínálat ugyanakkor nagymértékben oldja elszigeteltségüket.

Megélhetési stratégiák a rendszerváltás előtt

A mikrotérség népessége a táj földrajzi adottságokból, ágazati tradíciókból fakadóan mindig is a mezőgazdasághoz kötődött, ez a helyzet tulajdonképpen a hatvanas években meginduló, városi koncentrációjú ipartelepítés után is fennmaradt. A térség ipari foglalkoztatóit tekintve a foglalkoztatottak létszáma alapján kiemelkedett a Derecskén működő, mezőgazdasági haszongépek összeszerelésére szakosodó Mezőgép Vállalat, mely az akkoriban biztos megrendelőnek számító szovjet piacokra termelt.

²⁴ A 13 település (Derecske, Esztár, Hajdúbagos, Hosszúpályi, Kismarja, Konyár, Kokad, Léta, Monostorpályi, Pocsaj, Sáránd, Tépe, Vértes) alkotta Derecskei járás 1979. január 1.-én szűnt meg. A funkcióvesztés nagyban hozzájárult Derecske és térsége közigazgatási, gazdasági, kulturális, oktatási, stb. jelentőségének csökkenéséhez.

²⁵ Részlet a település polgármesterével készített interjúból.

A szintén derecskei székhellyel működő, megközelítőleg 250 alkalmazottat foglalkoztató, alumíniumedényeket, orvosi műszereket gyártó Fa-Fém- és Építőipari Kiszövetkezet, valamint a félszáz fővel üzemelő Üvegipari Kristálycsiszoló Üzem szintén a térség jelentékeny ipari foglalkoztatói között foglalt helyet. Az ipari munkaadók élcsapatába tartozott a konyári Lenin térsz melléküzemágaként működő cipőrézleg is, mely a privatizáció során két, részben német tulajdonú Kft. kezébe került.²⁶ A cipőipari részleget önállósító két Kft. jelenleg csökkentett létszámmal, mintegy 50 fővel működik, ám így is meghatározó szerepet játszik a környező települések, többek között Esztár, Nagykereki, Pocsaj alacsonyán iskolázott népessége, különösen a női munkaerő foglalkoztatásában. A térség többi településén, Hajdúbagoson, Sárádon és Tépén a döntéshozók az iparosítás olcsóbb' útját választották, nem a helyi ipar kiépítésére fordítottak forrásokat, hanem az ingázás lehetőségét teremtették meg. A térségi településeken a fenti okoknál fogva nem alakult ki helyi ipar, a munkavállalók tömegei számára a megyeszékhelyen működő nagyobb gyárak (pl. MÁV Járműjavító, MEDICOR, BIOGAL, GÖCS, Barneváll, Konzervgyár) kínáltak munkalehetőséget.

Az ipari foglalkoztatók mellett a térségben a rendszerváltást megelőzően a mezőgazdasági termelőszövetkezetek rendelkeztek a legnagyobb foglalkoztatási kapacitással. A szövetkezetesítés első hulláma idején (elsőként 1948-ban) Derecskén, Sárádon, valamint Tépén jöttek létre nincstelen szegényparasztokból, mezőgazdasági bérmunkásokból verbuválódó szövetkezetek. A mezőgazdaság kollektivizálásának második szakaszában az öt településen kilencre emelkedett a mezőgazdasági termelőszövetkezetek száma. (Mervó 1977) A szövetkezetegyesítések folytán a nyolcvanas évek végére az öt településen öt mezőgazdasági nagyüzem (a derecskei Petőfi és Vörös Csillag MgTsz, az egyesített hajdúbagosi és sárándi Szabadság, a konyári Lenin, s a tépei Aranykalász MgTsz) működött, megközelítőleg 2000 főnek biztosítva munkaalkalmat. E szövetkezetekben a helyi hagyományokból, tájféldrajzi adottságokból fakadóan a szántóföldi növénytermesztés jelentette a fő profilt, az állattenyésztés tekintetében csupán a derecskei Vörös Csillag MgTsz emelkedett ki holstein-fríz szarvasmarha-állományával, s több ezer darabos sertéstelepével. Emellett a szintén Derecskén működő, hízómarha-tartásra specializálódó Petőfi térsz produkálta a legjobb eredményeket az állattenyésztés terén. Az állattenyésztés tekintetében a nagy szereplők mellett kulcsszerephez jutottak a háztáji gazdaságok is, a térség települései közül Derecskén, Konyáron és Tépén a kisüzemek szarvasmarha- és sertéstartásban való részvétele volt számottevő, Hajdúbagos és Sáránd háztájizó kistermelői ezzel szemben a debreceni piacokat ellátó zöldségtermesztésben jeleskedtek.

A foglalkoztatás szempontjából a mikrotérség központjának tekinthető Derecskén a nyolcvanas évek közepétől jelentős szerepre tettek szert a döntően házipari tevékenységgel, seprűkészítéssel, faipari termékek gyártásával foglalkozó, illetve az állami szektorból hiányzó szolgáltatásokra specializálódó kisiparosok is.²⁷ A kisüzemi szektorban megfigyelhető dinamikus fejlődés részben a nagyipar hiányával, a település mikrokörzet-központi szerepével, a potenciális fogyasztók magas számával, részben az innovatív, a sikeres alkalmazkodást a növekedés elutasításában, illetve a kis méretben látó vállalkozói réteg meglétével magyarázható.

A gazdasági szektor helyzete a szerkezetátalakulást követően

A magántulajdon dominanciáján alapuló piacgazdaság térnyerése során egytől-egyig megszűntek, átalakultak a térség jelentősebb foglalkoztatói. A megyeszékhelyen működő nagyobb gyárak létszámleépítései az országos tapasztalatokkal megegyezően (Tóth 1999, Laki 1997) a térségben is az alacsonyán képzett, nyugdíj előtt álló ingázó munkavállalókat, a piacon kevésbé keresett szakmákkal rendelkezőket sújtotta. A szerkezetátalakulás első éveiben magas, a későbbiekben átlagosan 10 százalékos

²⁶ A szövetkezet cipőipari melléküzemágából két Kft, az 1991-ben alakult Konyár-Schuh Cipőipari Gyártó és Kereskedelmi Kft, valamint az 1996-ban függetlenedő HABO Cipőipari Gyártó és Külkereskedelmi Kft vált ki.

²⁷ 1990-ben a megyei átlagot mintegy 2,5-szeresen haladta meg az 1000 főre jutó kisiparosok száma Derecskén. A mintegy 350 kisiparos 250 fős alkalmazotti körrel rendelkezett.

körül érték jellemezte a térség munka nélkül maradt népességének arányát.²⁸ Az állami vállalatok megszűnésével párhuzamosan a foglalkoztatás szempontjából a térségben szerephez jutottak a kilencvenes évek elejétől megszorodó társas és egyéni vállalkozások. A természetföldrajzi adottságok, s az agrárágazat hagyományos súlyának ismeretében nem meglepő, hogy a térség társas vállalkozásainak jelentős része, megközelítőleg harmada ma is mezőgazdasági profilú. A fejletlen ipari és szolgáltató szektorral rendelkező Hajdúbagoson és Tépén a számadatok szerint még ennél is magasabb (80 százalék körüli) a mezőgazdasági vállalkozások aránya, míg a városiasodás jeleit mutató Derecskén a terciér szektor irányába eltolódó összkép jellemzi a vállalkozói szférát. A társas vállalkozások mellett a foglalkoztatásban meghatározó a többségében önfoglalkoztató egyéni vállalkozások szerepe is, arányuk az öt települést tekintve Derecskén mondható a legmagasabbnak. E településen a kis- és középvállalkozások rendszerváltás utáni térnyerése az állami foglalkoztatók monopolhelyzetének megrendülése mellett a fentiekben már említett, nyolcvanas évek közepén megizmosodott kisiparos réteg gazdasági jelenlétével magyarázható.

A térség legjelentősebb munkaadóinak számító mezőgazdasági nagyüzemek, a derecskei Petőfi tévesz kivételével a tulajdoni szerkezet átalakulása során felszámolásra kerültek. A szövetkezetekben foglalkoztatottak jelentős része élt a magánosítás kínálta tulajdonosi függetlenedés lehetőségével, mások, elsősorban az idősebb, képzettség nélküli generáció a rokkantság, illetve az előnyudíjazás révén igyekezett magasnak nem mondható, ám megbízható jövedelemforrásra szert tenni. A térség agrárstruktúrájának átalakulása a tapasztalatok szerint megegyezett az ország más részein zajló folyamatokkal (Kovács–Kovács–Bihari 1998, Csité–Csurgó–Himesi–Kovács 2002), azaz a mezőgazdasági szerkezetátalakulás azokon a településeken zajlott gyors iramban, melyekben az ágazat súlya csekély volt, s az agrárium mellett egyéb megélhetési lehetőségek is kínálkoztak a helybeliek számára. Debrecen munkaerő-elszívó hatása folytán a térség jó közlekedési adottságokkal rendelkező településein a privatizáció kezdetén eleve szűkebb volt azok köre, akik tényleges gazdálkodói szándékkal tekintettek az agráriumra, közülük többen a privatizáció során szerzett tulajdonrészüket a működtetéshez szükséges tőke hiányában rövidesen értékesítették. Sárádon az agrárnépesség csökkenését, illetve a szerkezetátalakulás folyamatát az ingázó életmód túlsúlya mellett az a körülmény is gyorsította, hogy csekély mértékű volt a mezőgazdasági szempontból hasznosítható földterület.²⁹ A nagyüzemek megszűnése a vizsgált térségben Konyárt és Tépét érintette a legérzékenyebben, hiszen itt a termelőszövetkezetek töltötték be az egyetlen jelentős foglalkoztató szerepét. Az említett települések nagyüzemeit a privatizáció hajnalán megélhetési alternatívák hiányában nem jellemezték tömeges kilépések, kezdetben csupán néhány fő látott fantáziát a magántulajdonra alapozott gazdálkodásban. A kilencvenes évek közepére ugyan *“többen észbe kaptak, akkor már lehetett látni, hogy a nagyüzemnek nem lesz perspektívája”*, a magángazdaság kialakításának azonban ekkorra komoly gátját képezte a térségben fellépő földhiány.

A térség többi településével ellentétben a parasztpolgári tradíciókkal rendelkező Derecskén a privatizációt követő években egyfajta *visszatorlás* következett be az ágazatban, mely nem csupán a mezőgazdaságból élő népesség számának emelkedésében, hanem a kollektivizálás előtti termelői hagyományok felelevenedésében, az agrárgazdálkodás új modelljeinek megjelenésében, valamint a termelők közötti együttműködési formák elmélyülésében öltött testet. E településen a kárpótlás, illetve a szövetkezeti vagyoni privatizációja idején azok is az agrárágazatban látták egzisztenciájuk újrafogalmazásának lehetőségét, akik a rendszerváltást megelőzően már csupán saját szükségleteik kielégítésének eszközeként, illetőleg mellékkeresetként számoltak az agráriummal. E folyamatok hátterében feltehetően társadalomtörténeti okok állnak, a helyi társadalmi-gazdasági szerkezetet a szocializmus időszakában is egyfajta kontinuitás jellemezte az autonóm paraszti értékrend és normavilág

²⁸ Forrás: T-STAR adatbázis.

²⁹ A szóban forgó településről nap, mint nap ingázók aránya az aktív korúak körében az 1990-es népszámlálás adatai szerint közel hetven százalék volt, a megyei átlagnak mintegy négyszerese, s csupán a népesség fennmaradó harmada keresett munkalehetőséget a helyi mezőgazdaságban, illetőleg a nagyváros árnyékában gyengén fejlődött, elmaradott iparban. (Balcsók 2000:67)

vonatkozásában.³⁰ Az államszocializmus időszakában a mezőgazdasági nagyüzemekbe, illetve más ágazatokba áramló hajdani kis- és középparasztok számára a mezőgazdaság privatizációja az addig *parkolópályaként* funkcionáló munkahelyek felszámolását, s az egykori gazdálkodói öntudat rehabilitálását tette lehetővé.³¹ Nyilván ezzel magyarázható, hogy az egykori módos parasztokat integráló derecskei Vörös Csillag téészenben az alkalmazottak túlnyomó többsége, beleértve a szövetkezet elnökét is, már a kilencvenes évek elején elhagyta az akkor még működő mezőgazdasági nagyüzemet, s a magánszférában igyekezett megélhetését biztosítani. Az érintett településen az átalakulás első éveiben, a kárpótlási törvény megjelenése előtt, afféle alulról jövő kezdeményezés formájában merült fel a téészföldek visszaigénylésének gondolata. A téészenben dolgozó egykori középparasztok, illetve azok leszármazottai a készülő törvények által felbátorodva egyeztető tárgyalásokat kezdtek a szövetkezet elnökével, aki a szabályozási háttér hiányára hivatkozva előbb elutasította, majd, némiképp elébe menve az országosan zajló folyamatoknak, ideiglenes kimérések formájában teljesítette a vagyoni kárpótlást siettetők kérését.

Földhasználati sajátosságok, ágazati tendenciák a térségben a kilencvenes években

A térség földpiacát a privatizációs folyamat kezdete óta kiélezett verseny jellemzi, ami részben az agrárágazat túlsúlyával, részben azzal magyarázható, hogy a mezőgazdasággal foglalkozók piaci pozíciójuk megszilárdításának eszközét a gazdálkodás háttér-infrastruktúrájának megteremtésében, mindenekelőtt a földvásárlásban látják. A gazdálkodás bázisát jelentő föld utáni fokozott kereslet megemelte a földvételi árakat; a kárpótlás kezdetén meghatározott indulóár a térségben mára közel harmincszorosára (!) emelkedett.

Az állandósult kereslet az értékesítési tranzakciókat olyan elemekkel bővítette ki, amelyeket nem pusztán a kereslet-kínálat piaci elvei határoznak meg, hanem sajátos, nem gazdasági aspektusok hatnak át. A föld eladásakor ugyanis a tulajdonosok számára az is fontos szemponttá vált, hogy kinek adják el a földet, s nem csupán az, hogy milyen áron. Ez a fajta értékesítési stratégia elsősorban azokat a helyi társadalomba szervesen ágyazódó, a földhöz, illetve a gazdálkodói életformához érzelmileg kötődő földtulajdonosokat jellemzi, akik a privatizáció kínálta lehetőségekkel élve *“nem elsősorban az anyagiak, hanem a nosztalgia miatt”* ragaszkodtak a földhöz. A földeladást esetükben az teszi elkerülhetetlenné, hogy idős koruk, tőkeszegénységük miatt nem tudják biztosítani a művelés folyamatosságát, s családjukban sincs olyan utód, akinek továbbadhatnák a gazdaságot. A reprodukciós stratégiák kimerülésekor e tulajdonosi csoport tagjai a földeladásnál az általuk jó gazdának vélt, megbízható vevőket részesítik előnyben, akiknek nyugodt lélekkel adhatják át a földet, s képletesen magát a mesterséget is.

A tulajdoni struktúra átalakulása, a magántermelés feltételeinek megszilárdulása természetesen kihatott az agrárium ágazatok szerinti sajátosságaira is. Korábban említésre került, hogy a kedvező talajminőségből fakadóan az öt település agrárgazdaságát a nagyüzemek működésének idején a növénytermesztési ágazat dominálta. Ezen ágazati örökség a privatizációt követően is folytonos maradt, sőt némileg erősödött is, ugyanakkor a differenciálódás jeleit mutatja: a termékszerkezetben a korábban központi szerepet betöltő gabonatermelés felől némi elmozdulás történt a szántóföldi zöldség- és gyümölcsstermesztés irányába. Összességében megállapítható, hogy az öt település mezőgazdaságának tőkeerős szereplői (az országos tendenciákkal megegyezően) elsősorban a földterület folyamatos növelésében, az állatállomány leépítésében és a termelés koncentrálásában látják gazdaságuk fejlesztésének lehetőségét.

A térségben napjainkban csak a legjelentékenyebb szereplőnek számító Kasz-Coop cégcsoport,

³⁰ A helyi társadalom hagyományelvűségére utal, hogy a településen a földek államosítását követően is presztízzsel bírtak az egykori módos parasztok, s hogy az agrárgazdasági szereplők, mindenekelőtt az idősebb generáció a mai napig a kollektivizálás előtti birtokméret alapján azonosítja gazdálkodó társait a lokális gazdasági mezőben.

³¹ A térségben a rendszerváltás első szakaszában feleszmélő, hangadó téeszalkalmazottak, nyugdíjas téesztagok a tapasztalatok szerint lefedik a kollektivizálás előtti időszak tehetősebb gazdáinak, illetve azok leszármazottainak körét.

valamint a nagyüzemi tradíciókkal rendelkező derecskei Petőfi Szövetkezet működtet a romló jövedelmezőségi viszonyok ellenére is prosperáló állattenyésztési ágazatot. Az állattenyésztés térségi szereplőinek számbavételekor a fentiek mellett meg kell említenünk azokat a termelői csoportokat is, az öt településen mintegy 100-150 családot, melyek az állatállományuk számát tekintve a piacon elhanyagolható szereppel bírnak, megélhetésük azonban a kisüzemi állattenyésztés fennmaradásán áll vagy bukik. Az átlagosan 5-10 hektáros, zömmel saját földterületen gazdálkodó termelők több lábon álló paraszti gazdaságokat működtetnek, mentalitásukat pedig a kollektivizálás előtti időszak termelői hagyományai hatják át. E szereplők esetében nem elsősorban a tőkeszegénység, az eszközhiány, vagy a birtokméret képezi az előremozdulás, rentabilitás legfőbb akadályát, hanem a kockázatok minimalizálását hangsúlyozó paraszti értékrend, s az újítások iránt fogékony vállalkozói szemlélet hiánya.

A termelői kooperációk típusai Derecske és térsége agrárgazdaságában

A rendszerváltást követően jelentősen átalakult a Derecskei Kistérség agrárgazdasági szerkezete. Az átalakulás irányát a téeszalkalmazottak önállósodási szándéka, a forráshiányos, veszteségesen működő szövetkezeti háttér mellett alapvetően meghatározta a derecskei székhellyel működő, tulajdonosi háttérét tekintve szövetkezeti menedzsmentből rekrutálódó Kasz-Coop cégcsoport agrárgazdasági politikája is, melyet megalakulásától fokozott monopolizációs törekvések jellemeznek. Az induláskor (1990-ben) gépkereskedelemre és mezőgazdasági szolgáltatásokra hangsúlyt helyező Kasz-Coop a kilencvenes évek közepétől a kistérség vegetáló, csőd szélén álló nagyüzemeit a téeszvagyon megszerzésének reményében jelentős összegekkel támogatta. A felvett kölcsönök visszafizetésére képtelen szövetkezetek privatizáció után megmaradt, hasznosítható vagyona a hitelszerződések értelmében az évek során a Kasz-Coop tulajdonába vándorolt. A sajátos terjeszkedési politikának köszönhetően előbb a derecskei Kossuth Szövetkezet szarvasmarha- és sertéstelepe, majd a konyári Lenin téesz gabonaszárítója, földbérletei, néhány éve pedig a sárándi Szabadság téesz tárolókapacitása és parcellái kerültek a cégcsoport kezébe. A tulajdonoscsere követően a cég vezetői nem csupán a technikai infrastruktúrát újították meg, hanem a képzetlen, a nagyüzemekben jobbára segédmunkás munkakörben tevékenykedő alkalmazottakat is felcserélték kvalifikált, hozzáértő szakemberekkel, olyan flexibilis munkatársakkal, *“akiket egyik nap traktorra lehet ültetni, másnap meg be lehet állítani a gépszerező műhelybe”*. A folyamatos bővítési stratégiának köszönhetően a cég a kistérség legjelentősebb foglalkoztatójává vált, az állandó alkalmazottak száma mára mintegy 250 főre duzzadt, s a szezonmunkák idején mozgósított dolgozói kör létszáma is meghaladja a száz főt. A bővítés a tevékenységszerkezet vonatkozásában is változásokat eredményezett: a kilencvenes évek második felében megkezdett profilbővítés eredményeként a cégcsoport mára egy több ezer darabos sertéstelepet, valamint egy csúcstechnológiával felszerelt, tejátlagait tekintve az országos ranglista élén helyet foglaló szarvasmarha-telepet működtet. Az állattenyésztési ágazat infrastruktúrájának megteremtése mellett a Kasz-Coop a közelmúltban a térségben hagyományokkal nem rendelkező gyümölcsstermesztés (alma, meggy, szilva) bázisának kialakítását kezdte meg. A vállalkozás modellalkotó szerepéről, innovációs készségéről tanúskodó profilbővítés természetesen a szervezeti kereteket is módosította: a gépkereskedelmi tevékenységet folytató Rt., valamint a növény- és állattenyésztési feladatokat ellátó Kft. mellett a cégcsoport mára négy új típusú szövetkezettel gyarapodott.³²

A kisüzemi méretű gazdaságok együttműködési formái

²¹ A szövetkezetek közül egy a gyümölcságazatban, egy pedig a gabonatermesztésben tevékenykedő termelők összefogására törekszik, az együttes (vetőmag, műtrágya, vegyszer, üzemanyag, stb.) beszerzés mellett a közös értékesítés lehetőségét, illetve az ezzel járó biztonságot is garantálva a társuló tagok számára. A másik két szövetkezet egyelőre csupán előnyös (üzemanyag, vetőmag, műtrágya, növényvédő szer, stb.) beszerzéseket kínál tagságának, távlati elképzelésként azonban a termelők által előállított termékek (cukorrépa, zöldborsó, csemegekukorica, napraforgó) együttes értékesítéséhez szükséges feltételek megteremtését, a jelenleg hiányzó tároló-, áruelőkészítő- és hűtőbázis megteremtését tűzte célul maga elé.

A nagyüzemi szektorból önként kilépő, illetőleg kényszerből kiszoruló, korábban zömmel fizikai állományban tevékenykedő termelők többsége a kilencvenes évek elején tőketartalék hiányában, s nem utolsósorban tradicionális gazdálkodói szemlélete okán nem tudott élni a privatizáció kínálta lehetőségekkel. Egy részük a magángazdálkodás keretei között kereste boldogulása lehetőségeit, többen a rendszerváltás után megszorodó helyi vállalkozások alkalmazottáivá váltak, az idősebb generáció pedig a rokkantsági ellátás, illetve az előnyügdíjaztatás révén igyekezett biztos forrásokat teremteni megélhetéséhez. Az ágazatban maradó, jobbára tőkeszegény szereplők számára a kilencvenes évek második felétől egyre az együttműködés jelenti a talpon maradás garanciáját, melynek többféle formájával találkozunk a térségben.

A korábban már említett, Kasz-Coop általi integráció elsősorban az egy-egy növényfajta (csemegekukorica, zöldborsó, cukorrépa, stb.) specializálódó, mezőgazdasággal általában csak jövedelemkiegészítés céljából foglalkozó, részmunkaidős kisüzemeket érinti. Esetükben az együttműködés egy a Kasz-Coopnak alárendelt termelői pozíciót eredményez, ugyanakkor beszerzési, értékesítési biztonságot teremt. Velük szemben a paraszti vonásokat mutató termelői csoportok a vegyes termékszerkezettel jellemezhető gazdálkodást részesítik előnyben, az agrártermelést jellemző kockázatok csökkentésének eszközét pedig a *hasonszőrűekkel* való kooperációban látják.

A térség kisüzemi méretű gazdálkodóinak körében megfigyelhető kooperációs forma a kölcsönös szívességnyújtáson alapuló kaláka, melyet legegyszerűbben a termelőeszközök, illetve a munkaerő gazdasági szereplők közötti, egyensúlyra törekvő cseréjeként írhatunk le.³³ (Sik 1988) A magánosítást követően megelevenedő kalákát tehát az akut és általános erőforráshiány és nem csupán a gazdálkodói hagyományok tartják életben. A rendszerváltás után újjászerveződő kaláka ugyanakkor több vonatkozásban is eltér a kollektívizálás előtti magángazdaságok, illetve a nagyüzemi időszak háztáji gazdaságai által folytatott klasszikus kalakázástól. Mára egyfelől kibővült azon tevékenységek köre, melyekre a kaláka szerveződhet, azaz ma már nem csupán a hagyományos alkalmi, vagy rendszeres segítségadás képezi kaláka tárgyát, hanem akár a munkagép-, az alkatrész- vagy az információcsere is. Az egymással kooperáló termelőket a döntően homogén kapcsolatokról építkező kaláka kétségkívül átsegíti a gazdaság működtetésével összefüggő nehézségeken (legyen az betakarítás, szezonális kampánymunka, alkatrészhiány, stb.), az erős kötésekben alapuló együttműködési forma ugyanakkor meggátolja az innovatív, újszerű, kívülről jövő gazdálkodói modellek befogadását, meggyökeresedését. Egyfelől tehát a térségben megfigyelt kaláka alapját adó erős kötések a kooperatív támogatás feltétlen eszközei, másfelől azonban elszigetelik, a provinciális hírek, ismeretek, eszközrendszerek világába zárják a tőkehiányos (agrár)gazdasági szereplőket.

Tarjáni történet

Egy sajátos helyi stratégia: az etnikus identitás, mint a gazdasági tőkeképzés eszköze

A gazdaság szereplőinek rendszerváltás utáni stratégiái, (együtt)működési modelljei több szempontból is megvilágításra kerültek a tudományos diskurzusban, arra vonatkozó ismereteink azonban szűkösebbek, hogy a vidéki gazdaság egyes csoportjainak ambícióit, törekvéseit a feszítő piaci elvárások mellett milyen más gazdaságon kívüli, pl. kulturális, politikai, stb. tényezők motiválják vagy éppen befolyásolják. Éppen ezért fontos lehet annak vizsgálata, hogy a vidék gazdasági szereplői az átalakulás folyamatában vajon milyen külső és belső erőforrásokat, tőketípusokat voltak képesek mobilizálni, s mindez mennyiben függvénye a lokális és társadalmi adottságoknak, normáknak. Ezért az egyéni,

³³ A kaláka intézménye a rokonsági körben elterjedt altruista segítségnyújtás, más szóval kötelező önzetlenség, valamint a pusztán piaci szabályozók által befolyásolt, anyagiasított cserekapcsolatok között elhelyezkedő kooperációs forma, mely általában túllép a vérségi kötelékeken, ugyanakkor a szűkebb társadalmi környezet, vagy másként a közvetlen network szolidaritási hálójába zárja az érintetteket. (Angelusz-Tardos 1991:13)

közösségi és lokális meghatározók vizsgálatát egy konkrét település rendszerváltás utáni gazdasági-társadalmi átalakulási folyamatába ágyazottan, módszereit és szemléletét tekintve inkább etnológiai jellegű kutatás keretében is igyekeztünk elvégezni.

A népszámlálási adatok szerint 2818 főt számláló *Tarjánra*, amely Komárom-Esztergom megyében, a megyeszékhelytől mindössze 10 kilométernyire, a Zsámbéki medence peremén, a Gerecse lábánál festői környezetben fekszik, és többségében német nemzetiségiek által lakott település, azért esett a választás, mert korábbi, nem kutatói célzatú és rendszertelen megfigyelések szerint élő, fejlődő falu benyomását keltette. Ráadásul szűkebb környezete is tehető, sikeres faluként ítélte meg. Szerettük volna megismerni egyéni és közösségi szinten is sikereik mibenlétét, alkotóelemeit, egyéni és közösségi stratégiáikat.

A kutatások azt mutatták, hogy a falu a rendszerváltás utáni gazdasági átalakulás során egy belső erőforrásokra is alapozott fejlődési, átalakulási utat járt be, amiben nagy szerepe volt a nemzeti származással összefüggő bizonyos kulturális sajátosságoknak, és a megőrzött nemzeti identitás egyes elemeinek tökéletesen való hasznosításának. A kutatás jelenlegi fázisában az a hipotézis fogalmazható meg, hogy a falu és lakosainak gazdasági sikerei három, egymással összefüggő tényezőn alapulnak. Egyfelől a sváboknak tulajdonított bizonyos mentalitásbeli elemek munkakultúrában és életvezetésben tapasztalható sajátosságai befolyásolják, másfelől a közösség összetartó jellegéből eredő erős lokális identitás, harmadrészt a sváb többség megőrizte etnikus identitás játszott szerepet a gazdasági tökékezésben.

Társadalomtörténeti háttér

A 18. század közepén betelepített németek aránya a településen megközelítőleg 80 százalékot tett ki, arányuk azóta csak kis mértékben csökkent. Az elmúlt néhány évtizedet tekintve a német nemzetiségiek arányát a településen kutatók becsült illetve következtetett adatok alapján 70-80 százalékra teszik (Demeter Zayzon 2002, Juhász 1996.), saját adatgyűjtésünk tapasztalata szerint is a helybeliek ezt az arányszámot tartják reális értéknek. Mindazonáltal a 2001-es népszámlálás adatai szerint a lakosság 27,3 százaléka sorolható a német nemzetiséghez a négy, nemzeti hovatartozással kapcsolatos kérdésre adott válasz legalább egyike szerint (a négy kérdés: megvallott nemzeti; a kulturális értékhez, hagyományhoz kötődés; az anyanyelv; a családi, baráti közösségben beszélt nyelv). Ez az arány természetesen nagyobb a magukat konkrétan valamilyen nemzetihez tartozónak vallók arányánál. Az utóbbi érték a népszámlálás adatai szerint Tarjánban 21,5 százalék.

A háború végéig a helybéli református magyarsággal nagyobb nemzeti és vallási konfliktusok nélkül együtt élő katolikus németek használta nyelvét, ápolta hagyományait, megőrizte szokásait. Ez egészen a második világháborúig jellemző volt, s az is, hogy a református magyarok pedig elfogadták ezt, hozzáidomultak ehhez, sok esetben megtanulták a többséget alkotó kisebbség nyelvét is. A vegyes házasság (természetesen) ritka volt még a múlt század közepén is. A helyi hatalom és irányítás pozícióit is létszámarányának megfelelően birtokolta a tarjáni németek, a kollektív felelősségre vonás és büntetés időszakában azonban szinte egyik napról a másikra vezető tisztségeiket is elvesztették, az állam és a faluközösség másodrendű, megtört, jogfosztott polgárainak helyzetébe kerültek. A hatalmi és irányítási posztokat helyi és kívülről jött pártaktivisták vették át, akik igyekeztek a falubeli magyarokat maguk mellé állítani és a németek ellen hangolni. Az 1946-tól 1951-52-ig tartó időszak a helybeliek emlékezetében az üldöztetés, a félelmek, a jogfosztottság és megaláztatás időszakaként maradt meg. Az emlékek továbbélésének számtalan hatását, máig ható következményét érhetjük tetten a falu jelenében, ezek közül az egyik, hogy a mai napig tudják, számontartják a svábok a faluban, hogy ki őslakos magyar, ki beköltöző, és közülük is ki a felvidéki és ki a Heves megyéből ideszármazott. És ennek köszönhető az is, hogy bár svábságuk, identitásuk megőrzésének számos jelével találkozhatunk a falu mindennapjaiban (a nyelv, a szokások, hagyományok – elsősorban a zenei kultúra – megőrzése, életben tartása, ápolása), a rossz emlékek miatt nemzeti hovatartozásuk nyílt megvallásától a többség a mai napig tartózkodik.

Az erős lokális és nemzeti identitás mellett az egységes (pártpolitika mentes) közélet, a helyi irányítás-vezetés állandósága, stabilitása is nagy szerepet játszott a falu gazdasági sikereiben, a fiatalok

helyben maradásában, a falu megtartó erejében. Igaz, az önerőre alapozott talpraállást segítette a falu kedvező fekvése és gazdasági környezete is. Jelen összefoglaló az egyéni és közösségi stratégiákat és a külső gazdasági környezettel való kapcsolatot veszi sorra, utóbbi felől kezdve a bemutatást.

Kapcsolat a külső gazdasági környezettel

Tarján a fővárostól alig 60 km-re, a kistérség és megye központjának számító 71 000 lakosú Tatabányától 10 km-re fekszik. A két település közötti kapcsolat intenzívvé válása a 19. század legvégén, 1896-ban, a Tatabányán meginduló bányászattal kezdődött. Tarján gazdaságát a 20. század első feléig hagyományosan a mezőgazdaság dominanciája jellemezte, bár meglehetősen sok iparos is tevékenykedett a faluban. A század első évtizedeitől kezdve azonban egyre több tarjáni vállalt munkát a sorra nyíló bányákban, a szép lassan várossá fejlődő Tatabánya nehézipari üzemeiben. Az ipari munkát vállalók napi ingázóként jártak be a jó tíz kilométerre lévő gyárakba, üzemekbe, a bejárást az ötvenes évek elejéig szó szerint kellett érteni. Ahogy a falu iparosai, úgy az ingázók is műveltek fő megélhetést nyújtó munkájuk mellett földet, ám a mezőgazdasági munkavégzés egyre inkább a családi fogyasztás kiszolgálására szorítkozott. Ennek köszönhetően lassú életmódváltás indult be a faluban, a folyamat a szocializmus évei alatt csak felerősödött.

A város és a falu már lassan egy évszázados foglalkoztatási kapcsolatában azonban közvetlenül a rendszerváltás után a tatabányai bányászat és nehézipar összeomlása miatt erőteljes visszaesés történt. A rendszerváltást tájkán Tatabányán a cementgyártás, az alumíniumkohásza, a bányászat stb. fokozatosan megszűntek, ennek következtében Tarján munkanélküliségi mutatói is az országos átlagot közelítették. A kilencvenes évek közepétől azonban Tatabányán érezhetővé vált az iparszerkezet-váltás hatása, a hagyományos nehézipari üzemeket felváltották az elektronikai, vegyipari, autóiipari, gépipari, környezetvédelem-technológiai és egyéb üzemek. A városvezetés tudatos és sikeres politikájának köszönhetően több nagy külföldi foglalkoztató telepedett meg a városban – SANMINA-SCI, FCI (elektronikai ipar), AGC, SUOFTEC (autóiipar), Zenon Systems (környezetvédelmi ipar), Grundfos, ASG (gépipar)³⁴ –, ennek köszönhetően a hajdani bányászváros a Dunántúl egyik legdinamikusabban fejlődő városi térségévé vált Székesfehérvár és Győr mellett. A tatabányai ipari fejlődés nem maradt hatástalan Tarján lakóinak életére sem, a vállalkozni nem tudó, helyben munkát nem találó falubeliek újra élhettek a város kínálta ipari munkalehetőségekkel.

Ezt a Tatabányán zajló folyamatot és ennek a város szűkebb környezetére gyakorolt hatását a különböző statisztikai adatok is jól példázzák. A kistérségeket foglalkoztatási esélyeik alapján besoroló összesítésben a Tatabányai Kistérség, amibe Tarján is tartozik, a *megyei hatókörű központtal* rendelkező kistérség besorolását kapta. E szerint a kistérségi és megyeközpont, Tatabánya, foglalkoztatási szempontból saját kistérségén is túlmutató hatókörrel rendelkezik. Többek között ennek is köszönhető, hogy a város szűkebb környezetének tekintett kistérségben a munkahelyek száma, a képzettségi szint, a jövedelmek és a jóléti mutatók magasabbak az országos átlagnál.³⁵ Tény, hogy a 2001-es népszámlálási adatok szerint a tarjáni foglalkoztatottak 54 százaléka a település határain kívül talált munkát, döntő többségük éppen Tatabányán. Tarján 1100 foglalkoztatottjának közel fele (46,3%) tehát helyben dolgozik, pedig a megye községeiben élők közül megközelítőleg minden harmadik ember talál csak falujában munkát, kétharmaduknak ingázniuk kell. A Tarjából eljárók valamivel többen inkább ipari munka kedvéért kelnek útra (50,4%), helyben jelentősebb a szolgáltató-szektorban tevékenykedők száma (54,2%). A Tarjából eljáró foglalkoztatottak közül legtöbben nem mennek messzebbre a kistérség határainál, s ez lévén a kistérségben egyetlen város Tatabánya, az ottani munkavállalás döntő arányát valószínűsíti. Az eljáró foglalkoztatottak közel nyolcvan százaléka (78,7%) a megyehatárt sem lépi át. A más megyébe eljáró foglalkoztatottak célállomásai között – ahogy ez a faluban készített interjúkból kitűnik – elsősorban Budapest és Győr szerepel (7,4%). A változó településekre vagy külföldre eljárók

³⁴ <http://www.gfsz.hu/hun/hun.html>

³⁵ Lásd ehhez: Bihari– Kovács 2004.

közül (13,9%), szintén a helyben szerzett ismeretek, tapasztalatok tanúsága szerint állítható, a legtöbben inkább külföldre, s elsősorban Németországba járnak dolgozni. A megye falvaiból általában kisebb arányban járnak el külföldre dolgozni, mint Tarjánból, ennek okai Tarján társadalomtörténeti tényeiben keresendők, jelesen a falu etnikai összetételében.

Mindezek az adatok, s legfőképpen a helyben dolgozók nagy aránya azt támasztják alá, hogy a kilencvenes évtized elején elszabaduló munkanélküliség felszámolására Tarjánban *saját megoldásokat* is találtak. Ezek a törekvések egyfelől egyéni, másfelől közösségi stratégiák szintjén is megragadhatók.

Egyéni stratégiák

Az egyéni stratégiák kapcsolatban állnak a német származásból eredeztethető bizonyos *mentalitásbeli elemekkel*, valamint a magyarországi németiséget ért, második világháború utáni meghurcoltatások tapasztalataiból eredő *egyéni döntési stratégiákkal*. A magyarországi néprajzi és történeti irodalom egyes vidékek kutatása alapján gazdasági, kulturális, életmód- és mentalitásbeli sajátosságokat társít a német parasztkhoz (Andrásfalvy 1973, Gunst 1987, Kósa 1998.). Eszerint a magyarországi németeket önszerveződésre hajlamos, polgárosultabb közösségi mentalitás és racionálisabb gazdálkodási kultúra és életvezetési stratégia jellemezte a 19-20. század fordulóján, mint a korabeli magyar parasztokat. A racionálisabb gazdálkodás és életvitel hagyománya hajdan például a nemek közti munkamegosztás kevésbé kötött voltában is megnyilvánult, de olyan, máig ható nyomai is felfedezhetők a településen, mint a kemény munka árán biztosított anyagi jólét közösség által értéknek tekintett volta.

A racionális gazdasági magatartás egyfajta jelenkori megnyilvánulásának tekinthető a településen kimutatható erőteljes vállalkozói hajlandóságot is. Ennek oka, hogy a vállalkozások indításánál, működtetésénél jelen esetben a megszerzett tudás és képességek más keretek közötti felhasználásáról van szó, ami egyben az önálló munkavégzésre, irányításra, döntéshozatali mechanizmusok működtetésére való hajlandóságot is jelenti. A vállalkozások indításához meglévő tudás, szakismeret eredete pedig megint csak kapcsolatba hozható a német származással. A II. világháborút követő vagyonelkobzások, az ehhez társuló megfélemlítések, a jogfosztottság állapotának keserű tapasztalatai egyik következményének tartják maguk a tarjániak is, hogy a szocializmusban elérhetővé váló iskoláztatási lehetőségekben hamar felismerték az esélyt, és éltek a társadalmi mobilizáció e kínálkozó lehetőségével.

Az iskoláztatással megszerzett tudás, szakképesítés 1990 után kiindulópontját jelenthette a vállalkozásoknak, és a kilencvenes évek elejétől egyre többen indítottak is vállalkozást, kezdtek saját üzletbe. A rendszerváltást követően a munkanélküliségi mutatók az országos, illetve megyei átlagot közelítették, 1993-ban az aktív korú lakosság 15,7 százalékának nem volt munkája, ez az érték közel járt az akkori megyei átlaghoz.³⁶ A 2001-es adatok azonban már csak 3,2 százalékos munkanélküliségről számolnak be.³⁷ A kilencvenes évek elejétől tehát az egyre gyakoribbá váló saját vállalkozások többsége persze kezdetben feltehetőleg kényszerűségből indult, és többnyire csak az önfoglalkoztatást megoldó mikrovállalkozást jelentett, ám szintén a racionális gazdasági magatartás egy közvetett bizonyítékának tekinthető, hogy ezeket a vállalkozásokat képesek is voltak fenntartani, működtetni a tarjániak. A mentalitásnak olyan elemei, mint a vállalkozói hajlandóság, a munkával, szorgalommal elért anyagi gyarapodás eszménye, az évtized végére azonban sokak számára meghozta gyümölcsét. 2001-es statisztikai adatok tanúsága szerint az ezer lakosra jutó működő vállalkozások arányszáma (vállalkozói sűrűség) 20,3 százalékponttal volt magasabb a megyei mutatónál.³⁸ 2005-ben az ezer lakosra jutó regisztrált vállalkozások száma a kistérségi értéknél már csak 9,2, a megyeinél pedig 11,3 százalékkal volt magasabb. Ez nem annyira a vállalkozói kedv tarjáni alábbhagyását, mint inkább a térség településeinek később meginduló fejlődését, 'ébredését' jelenti. Tarjánban a főfoglalkozású egyéni vállalkozók aránya az összes regisztrált egyéni vállalkozóhoz viszonyítva a kistérségen belül a legmagasabb volt 2005-ben: 58,9

³⁶ Önkormányzati adat, a megyei munkaügyi központ 1993 év végi adatai alapján.

³⁷ KSH 2002

³⁸ KSH 2002

százalék.³⁹ Ezek szerint az egyéni vállalkozóknak szűk kétharmada valóban vállalkozói tevékenységéből él, ami alátámasztja azt a kijelentésünket, hogy sokan a munkanélküliségből való kivezető útnak választották szakismereteik felhasználásával az önálló vállalkozások indítását, és meg is tudtak maradni ezen az úton. A faluban működő társas és egyéni vállalkozások közel 80 százaléka termelő-szolgáltató jellegű, ami szintén azt bizonyítja, hogy sokan a korábbi ipari üzemek munkaerő-keresletéhez igazított szakmaválasztásukat, meglévő tudástökéjüket sikeresen kamatoztatták a megváltozott körülmények között. A vállalkozásba kezdők többsége képes volt tehát saját megélhetését, ha kockázatvállalással is, de biztosítani. Emellett klasszikus sikertörténetekkel is találkozhatunk a faluban: alapvetően a prosperáló, néhány főt foglalkoztató családi vállalkozások jellemzőek a településen, de

A falu mezőgazdaságának bemutatása is a sikeres egyéni gazdasági stratégiák közé kívánczó történet a racionális döntések szempontjából. Hiszen a kilencvenes években a munkahely elvesztésére adott válaszlépések közül az egyik leggyakoribb alternatíva volt országszerte a mezőgazdaságba való visszatörődés.⁴⁰ Tarjánban azonban éltek egyéb megoldási lehetőségekkel is – szaktudással, kapcsolatokkal vállalkozásindítás, tatabányai esetleg távolabbi munkavállalás. Hogy a helyi agrárszerkezet mai formája alakult ki, abban azonban nemcsak a helybeliek egyéni döntései játszottak szerepet, egy viszonylag kedvezőnek mondható gazdasági környezet kínálta lehetőségek és a gazdaságtörténeti előzmények is befolyásolták kialakulását. A tatabányai bányászat beindulásával már korán, a század első felében úgynevezett kétlaki életforma vált uralkodóvá a faluban, ahogy a falu iparosai, úgy az ingázók is műveltek földet fő megélhetést nyújtó munkájuk mellett, amiből elsősorban a családi fogyasztást biztosították. A téeszésítés következtében helyben kialakuló munkalehetőségekkel nem szívesen éltek a svábok, inkább ipari munkásnak mentek, mint téeszoldozónak. Ez több élettörténet visszatérő eleme volt, feltehetőleg a jobb megélhetést nyújtó ipari munkahely racionális választása is magyarázza ezt a döntést, de egyfajta, a kismizés miatt érzett megbántottság is motiválta választásukat.

A szocializmus évei alatt a lakosok többsége már Tatabánya ipari üzemeibe járt dolgozni, továbbra is megőrizve a két lábón állás stratégiáját. A háztájik, kiskertek, zártkertek jelentették a földhöz, mezőgazdasági munkához kapcsolódás és a kizárólag a családi fogyasztást fedező élelmiszerek előállításának bázisát. A vidék csendes forradalmának nevezett jelenség nem játszódott le tehát Tarjánban – háztájiból, illetményföldből kinövő, szocialista mezőgazdasági vállalkozói karrier nem született. (Szelényi 1992) Itt a háztájizók többnyire csak állatot neveltek és adtak le a szövetkezetnek. A manapság legjelentősebbnek tekinthető gazdák, vállalkozók nem is háztájiztak a hetvenes-nyolcanas években. Ez a mezőgazdasági termelés adottságaiból és jellegéből fakadt: a téeszésítéssel fokozatosan a térségben hagyományos, és az adottságokhoz is legjobban igazodó szántóföldi növénytermesztés nagyüzemi formája alakult ki, vált uralkodóvá. A térségben szintén hagyományokkal bíró nagyállattartásnak is nagyüzemi formái alakultak ki, és megjelent a nagyüzemi sertéstartás és baromfitartás is. A nyolcvanas évek második felében már nem is foglalkozott a szövetkezet a kisüzemi állattartás összefogásával. A falu szövetkezetét, miután összevonták a szomszéd faluval, 1982-ben a Gyermelyi Petőfi MgTsz-be integrálták, ezt a helybeliek egyértelmű pozícióvesztésként, hatalmi helyzetük meggyengüléseként élték meg, „tüske volt”. A jól fizetett ipari munka hatására az életforma egyre erőteljesebb változása, a helyi szövetkezet integrálása és az ezáltal létrejövő nagy szervezet egyértelmű nagyüzemi művelésre-gazdálkodásra irányuló törekvései egyaránt hozzájárultak ahhoz, hogy általánosságban a tarjániak a szocializmus idején fokozatosan távolodtak a mezőgazdaságtól és az ezzel járó életformától.

Az átalakulási törvényt megelőzően a gyermelyi szövetkezet részvénytársasággá alakult, névleg visszaállították a helyi szövetkezeteket, amelyek azonban nem kaptak jogot önálló gazdálkodási tevékenység folytatásához. Ezzel a stratégiával az Rt. vezetősége elérte célját: helybeli emberek saját környezetükben vezényelték le helyettük a földrendezést, kiválásokat és a kárpótlást. Tarjánban mindez viszonylag csöndesen, nagyobb konfliktusok nélkül zajlott. A vezetőségnek sikerült másik, burkoltabb célját is elérnie: bérleti jogot szerezni az érdekkörükbe tartozó települések földterületein. A földrendezésnél és kárpótlásnál megfogalmazott irányelv az volt, hogy a földek lehetőség szerint

³⁹ T-STAR 2005

⁴⁰ Lásd ehhez többek között: Andor–Kuczi–Swain 1996; Harcsa–Kovács 1996; Laki 1997a, 1997b; Juhász 1999.

maradjanak osztatlan közös tulajdonú parcellákban. Jól átlátták azt a fent leírt folyamatot, hogy a tarjaniak nagytöbbsége nem kötődött már a mezőgazdasághoz annyira, hogy tömegével fognának bele a kisparcellás művelésbe. Kiszámítható volt, hogy a régi-új tulajdonosok, többségük már csak életkorából adódóan is, racionális döntést hozva inkább bérbe adják földjüket. Az osztatlan parcella a tulajdonosi érzést megadta számukra, a nagyüzemi művelésre berendezkedett hajdani szövetkezet, illetve a földrendezés tájékán induló néhány gazdálkodó, vállalkozó számára pedig létfontosságú volt, hogy a földek továbbra is nagy táblákban maradjanak. A rendszerváltást követő gyárbezárások, felszámolások következtében munkanélkülivé váló tarjaniak tehát elsősorban ezért nem torlódtak vissza a mezőgazdaságba.

Tarjában az Rt. kezdetben egyedüli szereplőként uralhatta a földbérleti piac keresleti oldalát, de hamarosan felnőtt mellé néhány helyi vállalkozó, akik a földrendezés és kárpótlás után indultak. Nem túl széles ez a réteg, és a kizárólag mezőgazdaságból élők száma sem jelentős a településen. Közös jellemzőjük, ahogy a korábbi falugazdász fogalmazta: „*az elmúlt 10 évben rakták össze, amijük van.*” Megközelítőleg harminc család választotta a mezőgazdaságot fő jövedelmi forrásként, de már a '96-97-es gabonaválság idején sokan 'kiestek'. Jelenleg alig éri el a talpon maradt, főállású gazdálkodók, mezőgazdasági vállalkozók száma a tízet. Helyi sajátosság, hogy 100-200 hektár közötti gazdaságokról van szó, amelyek eltérő arányban ugyan, de bérelt földeket is használnak. Rajtuk kívül négy-öt család gazdálkodik még 10-50 hektár közötti földterületen, ennek kisebb részét bérlik. Szövetkezés, kooperáció nem működik a gazdák, vállalkozók között hivatalos formában, a közeli Gyermely Rt és a bábolnai IKR azonban termeltetési és felvásárlói szerződésekkel viszonylagos termelési biztonságot jelent a gazdálkodóknak. A hajdani szövetkezethez való viszonyulás éppen ezért mára már kettős arculatú, megmaradtak a hajdani beolvasztás miatti ellenérzések, ráadásul a földpiacon komoly konkurenciát jelent a gazdálkodóknak, ugyanakkor felvásárlóként korrekt szerződő partner, biztonságot ad jelenléte. Néhány hektáros törpegazdaságok nincsenek a településen, de kiegészítőként néhányan művelik a kertet vagy kisebb darab földjüket. Ezek a kistermelők az össztermelés alig 10 százalékát adják csak.⁴¹ Egy hajdani állatösszeíró szerint házaknál már a kilencvenes évek második felében sem lehetett saját használatra nevelt baromfit, sertés vagy egyéb állatot találni, ez (is) teljesen kikopott a tarjaniak mindennapjaiból és megélhetési stratégiáiból.

Közösségi stratégiák

A közösségi stratégiák számbavételekor legfontosabb szerepe a helyi önkormányzatnak van véleményünk szerint, amelyik megfelelő gazdasági, gazdálkodási környezetet teremt rendelkezéseivel, 'helyi politikájával'. A megélhetési problémák megoldásában, a helyiek boldogulásában természetesen a helyi önkormányzat vállalkozásokat támogató politikája is nagy szerepet játszott a kilencvenes évek első felében a helyi iparúzési adó alacsony szinten tartásával. A helyi vezetés, elsősorban a képviselőtestület és mindenek előtt az 1990 és 2006 között tisztségét folyamatosan betöltő polgármester szerepe azonban ennél jóval összetettebb a falu és lakóinak sikereiben.

A megélhetést nyújtó falu koncepciójához híven a település vezetése a kezdetektől igyekezett munkahelyteremtő beruházásokat is csábítani a faluba a közeli város nyújtotta munkalehetőségek megszűnése miatt. Ezt a célját a már említett vállalkozóbarát adópolitika mellett az önkormányzati területek, ingatlanok kedvező feltételű hasznosításával segítette elő. Jelenleg három részben külföldi, jelentősebb foglalkoztató működik a faluban, egyik elektronikai összeszereléssel, a másik hevederek előállításával, a harmadik bőrruházati termékek készítésével foglalkozik, összesen közel 200-250 embernek adva munkát.

A „szép és kényelmes falu” megteremtését falukép-szabályozó rendeletekkel, az infrastruktúra teljes körű kiépítésével valamint közösségi célú beruházások megvalósításával érték el. Mindezek kivitelezésében a faluvezetés támaszkodhatott a már említett, németeknek tulajdonított bizonyos

⁴¹ A tisztségét 1996-2003 között betöltő falugazdász információja.

mentalitásbeli elemekre, valamint a nagyjából a rendszerváltás tájékán létesített, és azóta intenzíven ápoló német testvértelepülési és egyéb németországi kapcsolataira. A különböző közművek kiépítésének kezdeti szakaszában az önszerveződő hagyomány jelenik meg, mivel a kábelhálózat és a telefon-beruházás lakossági összefogásra alapozott társulások formájában valósult meg. Az önkormányzati és lakossági hozzájárulást mindkét beruházásnál kiegészítette a németországi kapcsolatok révén megjelenő anyagi támogatás is. A németországi támogatások illetve tárgyi segítségnyújtás a kilencvenes évek számos nagy közösségi célú beruházásában is megjelentek. Németországi pályázati pénzek is érkeztek az elsősorban németországi és német nemzetiségű gyerekek nyári üdültetésére kialakított tábor megvalósításához. A német pályázati pénzek lehívásában nagy szerepe volt az 1994-ben alakult és azóta is aktívan és eredményesen működő Német Kisebbségi Önkormányzatnak. A település legutóbbi nagy beruházását, a tornacsarnok megépítését a németországi testvértelepülés tárgyi segítségnyújtással támogatta.

Összegzés

Három éves kutatásunk során négy különböző tájegységről, eltérő helyzetű térségben végeztünk terepmunkát: az ország észak-keleti csücskében, az ukrán-román hármashatár közelében elhelyezkedő perifériális, munkanélküliséggel sújtott, de turisztikai perspektívákkal rendelkező Szatmár, és a jelenleg hasonlóan kedvezőtlen helyzetben lévő, régen nagy ipari múlttal rendelkező, a jelenleg aktív stabilizációs programot végrehajtó borsodi településen kívül két jobb helyzetben lévő térséget is vizsgáltunk. A Debrecenhez közeli Derecske foglalkoztatottság tekintetében nem tér el a térségi átlagtól, a település lakói mindig is a mezőgazdaságból éltek, a rendszerváltás után „visszapasztosodási” folyamatok zajlottak, a településen a gazdálkodás a mai napig a fő megélhetést jelenti. Szintén sikeresen adaptálódott Tarján a Tatabányán végrehajtott sikeres szerkezetátalakítás sikeresen kihúzta a rendszerváltás utáni munkanélküliségből. A négy közül kettő – Derecske és Szatmárcseke – mezőgazdasági, kettő – Tarján és Borsodnádásd – ipari település. Mindkét kategóriában láthatunk sikeres (Tarján és Derecske) és kevésbé sikeres példát.

Derecskén a vizsgálati tapasztalatok a fentiek mellett arra világítottak rá, hogy az államszocializmus időszakában a nagyüzemi termelés és a háztáji gazdálkodás kettőségében élő, a redisztributív és a piaci, félpiaci szektor világában többé-kevésbé otthonosan mozgó, homogénnek látszó kistermelői kör a kilencvenes években bekövetkezett társadalmi-gazdasági kihívásokhoz heterogén stratégiákkal alkalmazkodott. Az egykori térszalkalmazottak számottevő része (különösen az alacsony képzettségű, idősebb generáció) életképes gazdálkodói modell hiányában a szövetkezetesítés előtti tradíciókhoz tért vissza, s javarészt olyan termelői technikákat, kooperációs formákat elevenített fel, melyek a piac hatókörén kívül helyezkednek el. A kollektivizálás előtti kis- és középparaszti értékrend, így a vegyes termékszerkezetet preferáló, kockázatvállalástól idegenkedő termelői szemlélet felelevenítése ugyan hozzájárult a helyi társadalomban oly fontosnak ítélt gazdálkodói autonómia rehabilitációjához, a tartós piaci szerepvállaláshoz azonban elégtelennek bizonyult. A szövetkezetből kilépők más csoportjai, különösen a mezőgazdasággal résztvevénységként foglalkozók, nem a hagyományos paraszti gazdálkodás eszközeihez nyúltak vissza, hanem a kistérség tökeerős szereplőivel, mindenképp a Kasz-Cooppal való kooperáció lehetőségeit keresték. A jövőbeni folyamatokat tekintve a kistérség agrárgazdaságában a Kasz-Coop pozícióinak, integrációs túlsúlyának további erősödése, s a nálánál kisebb termelők egymás közötti, illetve az erősebb szereplőkkel való kooperációs kapcsolatainak elmélyülése prognosztizálható.

Az igen rossz társadalmi mutatókkal bíró Szatmárcsekén, ahol az elmúlt tíz év során folyamatosan 17-25 százalék között mozgott a munkanélküliek aránya, 2005-ben a munkaképes korú lakosság csupán 23 százalékát regisztrálták foglalkoztatottként, míg az inaktív és munkanélküliek tették ki a fennmaradó 76 %-ot az emberek nem sok reményt táplálnak a jövőbeli munkalehetőségek iránt. Az emberek többsége állami segélyekből és juttatásokból él, emellett akadnak kiegészítő, mellékes jövedelmek, fekete munkák. A mezőgazdaság szerepe mindig is jelentős volt ezen a településen, ma is az emberek háromnegyede

kérdésünkre valamilyen formában ma is folytat termelői tevékenységet. Szatmárcseke visszatért az „önellátásra”, valamint a csere és szívettségrendszerek működtetésére. Viszonylag jelentős réteget érintett a szociális földprogram, aminek keretében dohányt, uborkát termeltek a csekeiek, de mára ez is visszaszorult. Azok számára azonban, akik nem tudnak kiegészítő jövedelemhez jutni, marad a közmunka jellegű foglalkoztatás, ami éppen csak arra elegendő, hogy a munkanélküli segélyhez szükséges munkaviszonyt megszerezzék. Nem csoda, ha sokan rákényszerülnek a megélhetési bűnözésre, amelynek következtében a település környékén alig maradtak erdők. Jó néhányan reménykednek benne, hogy Szatmárcseke jövője a turizmusban lesz majd, amihez valóban jó adottságokkal rendelkezik a település, ám jelenleg ez még csak kiegészítő jövedelmet jelent kb. 15 családnak. Jóval többen vannak azok, akik nem szállásadóként, hanem például lekvár- és pálinkafőzéssel foglalkoznak, amit a helyi fesztiválokon, illetve másutt vásárokon, és házaknál árulnak. A falu lakosainak nagy része pozitívan értékeli az idegenforgalom hatásait.

A rendszerváltás után mind a tatabányai és ózdi iparközpontok (és vonzáskörzetük) összeomlott, válsághelyzetet eredményezve a térségekben, mára azonban jelentős különbség alakult ki a két térség között.

Borsodnádasd az országos átlaghoz képest gyorsabb ütemben csökkenő, előregedő és jóval alacsonyabban képzett lakosság él. A fiatalabb népesség munkahely hiányában máshol keres megélhetést. Mindez a Borsodnádasdi Lemezgyár bezárása és az ezzel járó tömeges elbocsájtások után erősödött fel. Megfigyelhető, hogy Borsodnádasdról a rendszerváltás után elvándorló, többnyire jól képzett fiatalok távoli célpontokat választottak: legtöbben Budapesten keresik a boldogulást, sokan külföldön próbálnak szerencsét, ugyanakkor az jelentős azok száma, akik Borsodnádasdon „ragadtak”. A jövedelmek alapján a lakosság életszínvonala mélyen az országos átlag alatt van. A magas munkanélküliség és az egyre öregedő demográfiai struktúra alapján a leggyakoribb jövedelemforrás a nyugdíj; legalább egy aktív jövedelmet alig minden második háztartásban találunk. A gyermekvállalás jövedelemkiegészítő és egyben a megélhetést javító alternatívaként jön számításba a településen: azokban a háztartásokban, ahol van családi pótlék ill. a GYES, GYED, ott ezek a források gyakran magasabb bevételt jelentenek a munkanélküli vagy jövedelempótló segélynél, alkalmi munkából vagy alkalmi termékértékesítésből származó bevétenél, elérve a háztartási összjövedelem akár 55-74 százalékát is. A mezőgazdaság csak kevesek számára jelent megélhetési lehetőséget s a vállalkozások világa – leszámítva néhány céget – leggyakrabban kényszerpályaként értelmezhető. A magas költségvetési hiánnyal küzdő önkormányzata hátrányos helyzet enyhítésére megoldást nem talált. A sokáig halasztott megszorító intézkedések bevezetésére, az intézményrendszer racionalizálására a 2006-ban megválasztott önkormányzat elszántnak tűnik, a lakossági ellenérzések keresttüzeiben.

Tarján gazdaságát a 20. század első feléig hagyományosan a mezőgazdaság dominanciája jellemezte, a század első évtizedeitől kezdve azonban egyre több tarjáni vállalt munkát a sorra nyíló bányákban, Tatabánya nehézipari üzemeiben. A város és a falu már lassan egy évszázados foglalkoztatási kapcsolatában azonban közvetlenül a rendszerváltás után a tatabányai bányászat és nehézipar összeomlása miatt erőteljes visszaesés történt. A rendszerváltást tájképek Tatabányán a cementgyártás, az alumíniumkohásza, a bányászat stb. fokozatosan megszűntek, ennek következtében Tarján munkanélküliségi mutatói is az országos átlagot közelítették. A kilencvenes évek közepétől azonban Tatabányán érezhetővé vált az iparszerkezet-váltás hatása, a hagyományos nehézipari üzemeket felváltották az elektronikai, vegyipari, autópipari, gépipari, környezetvédelem-technológiai és egyéb üzemek. A városvezetés tudatos és sikeres politikájának köszönhetően több nagy külföldi foglalkoztató telepedett meg a városban, ennek köszönhetően a hajdani bányászváros a Dunántúl egyik legdinamikusabban fejlődő városi térségévé vált Székesfehérvár és Győr mellett. A tatabányai ipari fejlődés nem maradt hatástalan Tarján lakóinak életére sem, a vállalkozni nem tudó, helyben munkát nem találó falubeliek újra élhettek a város kínálta ipari munkalehetőségekkel. A tarjániak meglévő kulturális (nyelvtudás), erre építő kapcsolati tőkéjük gazdasági együttműködésekben való hasznosításának egyéni és közösségi szintű stratégiái sikeresnek bizonyultak. A viszonylag kis távolság és az élénk, napi szintű kapcsolatok dominanciája ellenére Tarján képes volt megőrizni Tatabányával szemben eleven arculatát, sajátos faluközösségét, a várostól független belső életét, s mindenek előtt megélhetést nyújtó mivoltát.

Felhasznált irodalom:

- Andor Mihály–Kuczi Tibor–Swain, Nigel 1996 Közép-európai falvak 1990 után. Szociológiai Szemle. 1996. 3–4. 125–147
- Andorka Rudolf (1996a): A községi és paraszti társadalom hátrányos helyzete. Gazdálkodás 1
- Angelusz Róbert–Tardos Róbert (1991): Hálózatok, stílusok, struktúrák. ELTE Szociológiai Intézet–Magyar Közvéleménykutató Intézet, Budapest, 1991. 9-18.
- Andrásfalvy Bertalan 1973. Ellentétes értékrendek összeütközése és a polgárosodás. Tiszatáj (27) 8. 105–110.
- Bali János 2002: Megélhetési stratégiák Szatmárcsekén. Kézirat
- Balcsók István (2000) Sáránd gazdasága. In: Baranyi Béla (szerk.): Sáránd. Fejezetek a település múltjából és jelenéből. Sáránd, 2000. 53-84.
- Baranyi Béla (2002) Új folyamatok az Alföld társadalmában. In: Csatári Bálint–Tímár Judit (szerk.): Területfejlesztés, rendszerváltás és az Alföld. Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián. Budapest, 2002.
- Barta Györgyi 1986: Az Alföld falusi ipara. In: Alföldi tanulmányok. X. kötet, Békéscsaba. 1986.165-186.
- Bihari Zsuzsanna-Kovács Katalin: Lejtők és csúszdák, avagy a foglalkoztatási esélyek térbeli egyenlőtlensége az ezredfordulón. In: A tudomány a gyakorlat szolgálatában. A foglalkoztatási szint bővítésének korlátai és lehetőségei. Budapest, 2004. 7-35.
- Beluszky Pál (2002) Két hátrányos helyzetű terület az Alföldön: a Közép-Tiszavidék és Berettyó-Körösvidék. In: Végkiárusítás II. Társadalomföldrajzi tanulmányok. MTA RKK, Pécs, 2002. 107-127.
- Csité András–Csurgó Bernadett–Himesi Zsuzsa–Kovách Imre (2002) Agrárpolitikai “hatásvizsgálat”: földhasználat, foglalkoztatottság, üzemszerkezet.. In: Kovách Imre (szerk.): Hatalom és társadalmi változás. A poszt szocializmus vége. Szociológiai tanulmányok. Napvilág Kiadó, Budapest, 2002. 309-362
- Demeter Zayzon Mária 2002. A nemzetiségi anyanyelvi állapotok alakulása 1989–1997 között németek/szlovákok lakta településeken. In: Demeter Zayzon Mária Kisebbségek-közösségek határon innen és túl. Válogatott írások a kisebbségkutatás köréből. 1988–2002. Budapest, BIP. 81–92.
- G. Fekete Éva: Munkanélküliség és foglalkoztatási viszonyok az aprófalvas térségekben. Van-e esély a megmaradásra? In: A tudomány a gyakorlat szolgálatában. A foglalkoztatási szint bővítésének korlátai és lehetőségei. Budapest, 2004. 55-85.
- Gunst Péter 1987. A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között. Budapest, MTA Történettudományi Intézet. (Társadalom- és művelődéstörténet tanulmányok 1.)
- Gyarmathy Zsigmond 1990: A termelőszövetkezeti mozgalom története Szabolcs-Szatmár megyében 1948-1979. In: Helytörténeti tanulmányok, VIII. Szerk.: Gyarmathy Zsigmond. Nyíregyháza, 1990, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai, I. Évkönyvek, 8. sz. 6-49. p.
- Juhász Erika 1996. Újraválasztott polgármesterek és változó összetételű közgyűlések. In: Böhm Antal - Szoboszlai György (szerk.): Önkormányzati választások 1994. Politikai szociológiai körkép. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete. 339–364.
- Juhász Pál 1998: Leckéink a mezőgazdaság új rendje érdekében. Szociológiai Szemle 2: 33–46.
- Juhász Pál 1999: Parasztok és farmerek. In Kárpáti Zoltán (szerk.): A vidéki társadalom változásai. Szolnok: Kereskedelmi és Gazdasági Főiskola 261–278.
- Harcsa István – Kovách Imre 1996 Farmerek és mezőgazdasági vállalkozók. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): Társadalmi Riport 1996. Budapest: Társk 104–134.
- Harsányi Endre-Harsányi Gergely-Nagy Attila János 2005: Területi fejlettségi különbségek az Észak-Alföldi régióban. Agrártudományi Közlemények. 2005/16. Különszám.
- Kiss Márta 2007: Túristvándi: Kis falu, nagy tervekkel. In.: Váradi Monika (szerk.) Aprófalvak lépéskényszerben. Új Mandátum Kiadó – Jelenkutató Alapítvány. Budapest
- Kósa László 1998 Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920). Budapest: Planétás.

- Kovács Csaba-Kovács Katalin-Bihari Zsuzsa (1998) Az agrárgazdasági folyamatok térségi összefüggései a kilencvenes években. In: Hamar Anna (szerk.): Agrárátalakulás Magyarországon a '90-es években.–I. kötet, Térségfejlesztési ismeretek felsőfokon. III. kötet, Szolnok, 1998. 81-164.
- Kovács Katalin: Vidéki kaleidoszkóp: eltérő esélyek, eltérő remények az uniós csatlakozás előtti vidéki Magyarországon. In: A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia. szerk: Kovács Teréz. MTA Regionális Kutatások Központja-Magyar Regionális Tudományi Társaság. Pécs, 2003. 52-66.
- Kovács Katalin: A leghátrányosabb helyzetű térségek, települések helyzete és fejlesztési lehetőségei. In: A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás után. VII. Falukonferencia. szerk: Kovács Teréz. MTA Regionális Kutatások Központja-Magyar Regionális Tudományi Társaság. Pécs, 2007. 45-58.
- Kovácsné Varga Ilona–Szijjartó András (1995): A mezőgazdasági termelők egyes rétegeiről és csoportjairól. A falu 1: 31–35.
- Kovács Csaba–Kovács Katalin–Bihari Zsuzsa (1998): Az agrárgazdasági folyamatok térségi összefüggései a kilencvenes években. In: Hamar Anna (szerk.): Agrárátalakulás Magyarországon a '90-es években I. Szolnok, 81–164. (Térségfejlesztési ismeretek felsőfokon. III.)
- Ladányi János 2005: Körzetesítés helyett esélyteremtés. In: Szociális és etnikai konfliktusok. Tanulmányok a piacgazdasági átmenet időszakából. Új Mandátum Könyvkiadó. Budapest, 2005.
- Laki László (1997a): A háztájizás tegnap és ma. Szociológiai Szemle 1: 39–63.
- Laki László (1997) A magyar fejlődés sajátosságainak néhány vonása (avagy a polgárosodásból kimaradó társadalmi csoportok) Szociológiai Szemle 1997. 3. szám. 67-90.
- Mervó Zoltánné (1977) Hajdú-Bihar megye termelészövetkezeteinek katasztere. In: Gazdag István (szerk.): Dokumentumok a termelészövetkezeti mozgalom hajdú-bihar megyei történetéhez. Hajdú-Bihar megyei Levéltár közleményei. 10. Debrecen, 1977.157-178.
- Nemes Gusztáv: A vidékfejlesztés szereplői Magyarországon. Intézmények, megközelítések, erőforrások. Műhelytanulmányok, Új sorozat 2000/10. <http://econ.core.hu/doc/dp/dp/mtdp0010.pdf>.
- Rácz Katalin 2007: Hátrányos helyzetű térség rejtett erőforrásokkal. Megélhetési stratégiák a Tiszaháton. In.: Váradai Monika (szerk.) Aprófalvak lépéskényszerben. Új Mandátum Kiadó – Jelenkutató Alapítvány. Budapest
- Sík Endre (1988): Az “örök” kaláka. Gondolat Kiadó, Budapest, 1988.
- Süli-Zakar István (1998): Derecske földrajza. In: Gazdag István (szerk.): Derecske története és néprajza. Derecske, 1998. 367-396.
- Szelényi Iván 1992 Harmadik út ? Polgárosodás a vidéki Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- Szendrey István– Nyakas Miklós (1980) A földosztás és a község gazdasági helyzete a II. világháború után. In: Szendrey István (szerk.): Derecske története. Debrecen, 1980.
- Tóth Erzsébet (1999) A szociális (megélhetést segítő) mezőgazdaság Magyarországon. Gazdálkodás, XLIII. évfolyam, 5. szám.1-11.
- Váradai Monika Mária: Zárványosodó munkaerőpiaci struktúrák és megélhetési stratégiák. In: A tudomány a gyakorlat szolgálatában. A foglalkoztatási szint bővítésének korlátai és lehetőségei. Budapest, 2004. 36-54.
- Virág Tünde 2006: A gettósodó térség. Szociológiai Szemle, 2006. 1. szám. 60-76
- Zsarnóczai Sándor–Zsarnóczai J. Sándor (1995): Falvaink útkeresése és a nemzetközi folyamatok. A Falu 1: 41–49.

Felhasznált adatbázisok:

- KSH T-STAR adatbázis 1990-2005
- Népszámlálás 2001
- TEIR adatbázis
- Saját kérdőíves felmérés (Jelenkutatások Alapítvány 2005, 2006, 2007)